

DPN 5553

Title: वेदान्त परिभाषा / VEDĀNTA PARIBHĀṢĀ

Run. No. 6244

Cat. No.

Micro. No.

Subject *वेदान्त Philosophy*

Religion: Hindu / Bauddha

Language: Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 30.5 x 9

Folios 30 Lines (in a page) 7

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

End folio missing, लूनेया पै मगा।

Author / translator

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script: New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material: palmleaf / paper / thyasaphu / *one side yellow*

Condition: fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

↓
श्रीगणेशाय नमः ॥ ५५ विद्या विनाशेन भूत भौतिक सुखः । तं नो मि पामात्मानं
सचिदानंदं विग्रहम् ॥ ५ ॥

20

15

10

5

0



centimeter

5

10

15

20

25

30

35

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 श्रीगुरुभ्यो नमः
 श्रीगुरुभ्यो नमः

यदनेवासिपंचास्यैनिरस्ताभेदिवारणाः तन्नैमिनरसिंहाख्यनीचंपरमंगुरुम् २ श्रीमद्वेङ्कटनाथारव्याचेलोगुडिनिवासिनः जगदुक्तहं वन्दे स
 र्वतंत्रप्रवर्तकान् ३ येन चित्रामरौटीकादशटीकाविमंजनी तर्कचूडामणिर्नामकताविद्वन्मनोरमा ४ टीकाशत्रुधरस्यापि बालकृत्य
 त्रिदायिनी पदयोजनयापञ्चपादिकान्यायथाकता ५ मंगलाचरणास्पृष्टित श्लोकाः

वेदा० य०

यद्यस्यत्यक्षत
तत्रत्यक्षिणु४

नित्यइत्यर्थः ३ पा ३

अनेनात्मनस्तदस्थत्वमुक्तांतच्च अतस्तत्त्वस्य तिर्ययलक्षकत्वं नदीतदस्थवृक्षवत् ४
कवितस्तत्त्वैयितत्वं यद्वृक्षप्रकाशश्च इति वत् = १ ममुत्र प्रणयितो लोकः स्वीयते ४

प्रत्यक्षादिसिद्धेन कार्यं
सत्त्वं कालत्रयावाद्यत्वं १ तेन लिङ्गेन ३

श्रीगणेशाय नमः ॥ यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः ॥ तं नौमियरमात्मानं सच्चिदानंदविरुद्धम् ॥ १ ॥ ब्रह्मबो
धायमंदा नो वेदांतार्थावलंबिनी ॥ धर्मराजा चरिदेगाय रिनाषावितन्यते ॥ २ ॥ इह खलु धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्विधः
पुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः ॥ न स सुतरावर्तत इति श्रुत्या तस्यैव नित्यत्वावधारणात् ॥ इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षे
ण तद्व्यथेयं कर्मवितो लोकः स्वीयते ॥ इति श्रुत्या वा नित्यत्वावगमात् ॥ स च ब्रह्मज्ञानादिति ब्रह्मतत्त्वज्ञानं तत्त्वमाणां
च सप्रपंचं निरूपयते ॥ तत्र प्रमाकराणां प्रमाणम् ॥ तत्र स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वमनधिगता बाधितार्थविषयज्ञानत्वात् ॥ स्मृ
तिसाधारणत्वावधितविषयज्ञानत्वात् ॥ तीरूपस्यापि कालस्येन्द्रियवद्यत्वाभ्युपगमेन धाराबाहिकबुद्धेरपि पूर्वपूर्व
ज्ञानाविषयतत्र तद्व्यापिशेषविषयकत्वेन तत्राव्याप्तिः ॥ किंच ॥ धाराबाहिकबुद्धिस्थलेन ज्ञानमेव ॥ किंतु यावत्

मोक्षः ४

रामः
१

लोक्यते इति लोको बीद्यादिः ३ सूर्यो दयात्मा घनुमानेनेति भावः २

मानाधीना मे मसिद्धिरिति न्यायप्रथमतः प्रमाणमेव निरूपयते ३ सिद्धांते १

यवकालमस्ति प्रकाशने घट इति व्यवहारः

संसारदशायामवाधित्वे सिद्धे सति ४

मेकर

तदा केन कइत्यर्थः ३

तत्सुराणां वदुटाकारान्नः करणवृत्तिरेकैव न तु नाना वृत्तैः स्वविरोधिवृत्त्युत्पत्तिर्यत्नं स्थायित्वाभ्युपगमात् ॥ तथा च त
त्प्रतिफलितचैतन्यरूपं घटादिज्ञानमयितत्र तावत्कालीनमेवेति नाव्याप्तिशंकायि ॥ ननु सिद्धान्ते घटादेर्मिथ्यात्वेन बाधि
तत्त्वान्न ज्ञानं कथं प्रमाणां ॥ उच्यते ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारानंतरं घटादीनां बाधः ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत् तत्केन कथं श्येदिति श्रु
ते ॥ ननु संसारदशायां बाधः ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं यश्यतीति श्रुते ॥ तथा च बाधितयदेन संसारदशायामे
वा बाधितत्वं विवक्षितमिति न घटादिप्रमाया मव्याप्तिः ॥ तदुक्तं ॥ देहात्मैव त्वयो यदुत्पमाणात्वेन कल्पितं ॥ लौकिकं तद्वदे
वेदं प्रमाणां त्वात्मनि श्रुत्यादिति आत्मनि श्रुत्यात् ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थः ॥ लौकिकमिति घटादिज्ञानम् ॥ तानि वय
माणा निषद् ॥ प्रत्यक्षा तु मानोपमानागमार्थापच्यनुपलक्षिणे दात ॥ तत्र प्रत्यक्षप्रमायाः करणं प्रत्यक्षप्रमाणम् ॥ प्रत्यक्ष

आज्ञे मर्यादार्थकत्वं निर्वक्तिव्येति १ भगवता शंकरभाष्यकारेण ३ अरुं स्थूलः सूक्ष्म इत्यादिज्ञानं ३

प्रसाधारणकारणान्ते सति व्यापारवत्त्वं करणत्वम्

प्रमाणमप्ये
त्यर्थः १

यत्करणसापेक्षंतत्साधितदमित्यमिति शंकावीजं १

असः ११ आ

नथाचविशेषाण्ययुक्तमादिमत्त्वं तत्त्वनाशेवेति भावः ३
परमाणुरप्यस्यत्यर्थः ॥ मरुत्त्वे तु युगयदनेके वृत्तेर्जडत्वादिति भावः ३
द्विपुत्वं च तस्यानादित्वेनैव लग्नत्वेनेत्यायं कालिस्तनः ४

वेदा०य०

2

मनसा वयं
जन्यत्वे सति
व्यत्वात् जन्य
त्व इति विशेष
णान्तरमात्र
निनाति व्याप्तिः
३

प्रमात्रावैतन्यमेव॥यत्साक्षादपरोक्षं दिति श्रुतेः॥अपरोक्षादित्यस्यापरोक्ष इत्यर्थः॥तद्वैतन्यमनादितत्क
थंचक्षुरादेस्तत्कारणत्वेन प्रमाणत्वमिति॥उच्यते वैतन्यस्यानादित्वेऽपि॥तद्वैतन्यं जकांतः करणावृत्तिरिंद्रियसंनि
कर्षादिना जायते इति वृत्तिविशिष्टं वैतन्यमदित्युच्यते॥ज्ञानावच्छेदकत्वाच्च तद्वैतन्यं ज्ञानत्वोपचारः॥तद्वैतन्यविवरणं॥अ
नन्तः करणावृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति॥तद्वैतन्यं निरवयवस्यांतःकरणस्य परिणामात्मिकावृत्तिः कथम्॥इत्थं न तावदन्तःकर
णानिरवयवं सादिप्रव्यत्वेन सावैयव्यात्॥सादित्वंच तन्मनोसृजदित्यादि श्रुतेः॥वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य मनोधर्मत्वे च का
मः संकल्यो विविंसाश्च ३ अश्वावृत्तिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिर्मानसम्॥धीशब्देन वृत्तिरूपज्ञानाभि
धानं॥अतएव कामादेरपि मनोधर्मत्वं॥तद्वैतन्यं कामादेरंतःकरणधर्मत्वेऽपि न कश्चिन्मन्यं ज्ञानाभ्यं विभेदीत्याद्यनुभवः॥

कामश्चा १
कि २

मादि ५

ब्रह्मेत्यर्थः३ धर्मिधर्मयोरत्तेदाध्यवसानान्न एवेत्युक्ते२

रामः
२

उरोडाशविशेष ५

आत्मधर्मत्वमवगारुमानः कथमुपययते ॥ उच्यते ॥ अयः पिंडस्य दग्धत्वात्तावेयि दग्धत्वात्प्रयवद्विनादात्म्याध्यास
यथा ३ यो दहतीत्यादिव्यवहारस्तथा सुखाद्याकारपरिणाम्यन्तःकरणौ कौंभ्यासादहं सुखी अहं दुःखीत्यादिव्यवहारो जाय
ते ॥ ननु श्रुतः करणस्येन्द्रियतया श्रुतीन्द्रियत्वात्कथं प्रत्यक्षविषयतेति ॥ उच्यते ॥ न तावदन्तःकरणमिन्द्रियमित्यत्र मानम
स्ति ॥ मतः षष्ठाणीन्द्रियाणीति भगवद्गीतावचनं प्रमाणमिति चेन्न ॥ श्रुतिं द्रियेणापि मनसा षट्संख्यापूरणा विरोधात् ॥ नह्ये
न्द्रियगतसंख्यापूरणमिन्द्रियेणैवेति नियमः ॥ यजमानयंचमा इति श्रुत्यन्तीत्यत्र त्रिगुणतयंचमात्वं संख्यायाश्च नृत्विजा
धियजमानेन पूरणादर्शनात् ॥ वेदानध्यायमासमरुभा इत्यंचमा नित्यादौ वेदगतयंचत्वसंख्यायाश्च वेदेनापि भार
तेन पूरणादर्शनात् ॥ इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाह्यर्थेभ्यश्च परं मनः ॥ इत्यादिमुक्त्या मनसो निन्द्रियत्वाद्गमनाच्च ॥ नचैवं मनसो

५ मनसस्तु परावृद्धिर्बुद्धेरात्मा तथा परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तासु
तवः परः ॥ उत पात्रपरं किं वित्ताकाशासापरागतिः ॥ एष सर्वेषु भूतेषु
तिष्ठत्यविकलमदा ॥ दृश्यते त्वगुयासु व्यासूक्ष्मया सूक्ष्ममक्षिभिर्निर
त्यादि यदेत ग्राह्यं १

अवधि: २

centimeter

5

10

15

20

25

30

वेदा० य०

४

तद्धार्मिकः
कृतमात्रं त्वान्
इत्यादिना ३

धर्मयदेनापूर्वस्य ते विहितकर्मजन्यो धर्म इति कर्मणां त्रिस्तणव
स्थापित्वा तत्र क्रियाभिन्नो धर्म इति तन्मात्रं धर्मः स्वरूपकोर्त्तनादिना
विवाक्येन विहितस्य स्वरूपासंभवात् ३ उद्यमेयापरपर्यायव्यवहित इति १

नेदात् ॥ उपाधारेकदेशस्थत्वे सत्येककालीनत्वस्यैवोपधेयाभेदप्रयोजकत्वात् ॥ यद्येकदेशस्थत्वमात्रमुपधेया
भेदप्रयोजकं तदाहं पूर्वसुखीत्यादि स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्तमानत्वं विषयविशेषाणां देयम् ॥ न चैवमपि स्व
कीयधर्मधर्मो द्वौ वर्तमानौ यदाशब्दादिना ज्ञायेते तदा तादृशशब्दज्ञानादावतिव्याप्तिः ॥ तत्र धर्माद्यवच्छिन्नत्वेन न्य
तद्व्यवच्छिन्नत्वेन न्ययोरेकत्वादिति चेन्न ॥ योग्यत्वस्यापि विषयविशेषाणां त्वात् ॥ अत्र करणधर्मत्वाविशेषे यिकिं
विशोग्यं किं विदयोग्यमित्यत्र फलवत्कल्पः स्वभाव एव शरणः ॥ अन्यथा न्यायमते न्यायधर्मत्वात्सुखादिवद्वर्मा
देः प्रत्यक्षत्वाय त्रिद्वारा ॥ न चैवमपि वर्तमानतादृश्यात्सुखीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षतास्यादिति वाच्य
म् ॥ इष्टत्वात् ॥ दशमं स्वमसीत्यादौ संनिष्टविषये शब्दोदयपरोक्षज्ञानाभ्युपगमात् ॥ अत एव पूर्वतो वदित्तानित्या

रपि २

तद्धार्मिकः

५१

ज्ञात्मानात् १

योग्यवर्तमानविषयवच्छिन्नत्वेन न्ययोरेकदेशस्थत्वमुपधेया
भेदप्रयोजकं ४ योग्यतायाः स्वभावोत्पत्त्यात् १

व्यवच्छिन्नत्वेन न्य

रामः

४

चक्षुरिन्द्रियसंनिकर्षाभावात् २

सर्वस्यापि ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे ३

पूर्वोक्त्यत्र ज्ञानावगाहि ज्ञानाय त्रिः तद्विहितन्यतरे भवति धर्मज्ञानकल्पनाये
क्षयाधर्मज्ञानस्यैव तादृशत्वात् ३ आर्णोदिययोग्यत्वे योतिशेषः ४

दिज्ञानमपि वत्संशे यरोक्षं पर्वतांशे ३ परोक्षं ॥ पर्वताद्यवच्छिन्नत्वेन न्यस्य वदिति स्मृतांतःकरणवृत्त्यवच्छिन्नत्वेन न्याभेदा
त् ॥ वत्संशे तु अत्र करणवृत्तिर्निर्गमनात् ॥ वेतन्यवच्छिन्नत्वेन न्यस्य प्रमाणत्वेन न्यस्य च परस्परं नेदात् ॥ तथा चानुभवः प
र्वतं पश्यामि वदितुमिति नो मिदं ॥ न्यायमते तु पर्वतमनुमितो मीत्यनुव्यवसायायति ॥ असंनिकृष्टपक्षकातुमितौ तु
सर्वं शेषि ज्ञानं परोक्षं ॥ सुरभिचंदनमित्यादि ज्ञानमपि चंदनखंडं शोऽपरोक्षं सौरभांशो यरोक्षं ॥ सौरभस्य चक्षुरिन्द्रिया
योग्यतेन योग्यत्वघटितस्यतिरुक्तलक्षणस्याभावात् ॥ न चैवमेकत्र ज्ञाने परोक्षत्वाय परोक्षत्वयोरभ्युपगमे तयोर्जाति
त्वं तस्यादिति वाच्यम् ॥ इष्टत्वात् ॥ जातिव्योया धित्वपरिभाषायाः सकलप्रमाणा गोचरतया प्रामाणिकत्वात् ॥ यद्येयमित्या
दियत्यक्षं हि घटत्वादिसद्भावे मानं न तु जातिव्येपि जातिव्यस्य साध्याप्रसिद्धौ तत्साधकानुमानस्याप्यनवकाशात् ॥ स स
परस्परान्यताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः साकार्यं ॥ तस्य च जातिवाधकत्वात् तद्व्यवहितं ॥ व्यक्तेरभेदसुल्लभं संकरोषानवस्थितिः ॥ रूपरूपनिरसंबंधो जा
तिवाधकसंग्रह इति ३

तस्य १

भक्षणास्य ३

जातिव्यं ज्ञानं प्रमाणं कल्पितं ॥ येन जातिर्ज्ञातस्य तु मानेन साध्या स्यात् १

तु ४

वेदा० य०

५

प्रमातृलक्षणास
तात्परिरिक्तसत्ताक
ताभावेन सत्ता
विरक्षिते सति

सत्त्ववाससंभोजयेत्यादौ इतरव्यावर्तकमपि वस्त्रं नुजि क्रियानन्वयि सत उयाधिः २

लक्षणापु विष्ट विष्टि विष्टि विशेषणानां प्रयोजने सिद्धे सति ३

वायामिच्छाब्रह्मभिन्नसकलप्रयंवस्यानित्यतयाचनित्यसमवेतत्वं घटितजातित्वस्य घटत्वादावसिद्धेश्च ॥ एवमेवोपाधि
त्वं निरसतीयम ॥ यवतो वन्निमानित्यादौ च यवतां शेषान् शेषान्तःकरणावृत्तिभेदांगीकारेण तद्वत्त्ववच्छेदकभेदेन यरो
क्षत्वा यरोक्षत्वयोरेकत्वेन न्येष्टत्वेन कश्चिद्विरोधः ॥ तथा च तत्र दिष्टियोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं
तत्र याकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञानस्य तत्र दंशे प्रत्यक्षत्वं ॥ घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रभिन्नत्वं ॥ तत्र कथं घटा
देरन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्याभेदः ॥ अहमिमं घटं पश्यामीति भेदात्तु भवविरोधात् ॥ उच्यते प्रमात्रभेदो नाम तत्तावदे
कं किंतु प्रमातृसत्तारिक्तसत्ताकत्वाभावः ॥ तथा च घटादेः स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य स्तन्याविषयचैतन्यसत्तैव घटा
दिसत्ता ॥ अधिष्ठानसत्तारिक्ताया आरोपितसत्ताया अनंगीकारात् विषयचैतन्यं च पूर्वोक्तप्रकारेण प्रमातृचैतन्यं

ति २ ति १

सत्तामात्रस्यानंगीकारः नत्वा अन्यथा घटो ह्यमिति प्रतीतिः स्यात् ३
रोयस्यापि घटेन रेकं स्यादिति स्वयदेन २ आरोप्यमाणतया २
भावः १ घट

रामः

५

धर्मा ३

ना २

मेवेति प्रमातृचैतन्यस्यैव घटाधिष्ठानतया प्रमातृसत्तैव घटादिसत्ताना न्येति सिद्धं घटादेरयरोक्षत्वं ॥ अतुमित्यादिस्थ
लेतः करणावच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्यात्मकतया वच्छिन्नवच्छिन्नवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृसत्ता
त्वेति नैति नानिव्याप्तिः ॥ न चैवमर्थे धर्मादिगोचरात्तुमित्यादिस्थले धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः ॥ धर्माद्यवच्छिन्नचैतन्य
स्य प्रमातृचैतन्याभिन्नतया धर्मादिसत्तायाः प्रमातृसत्तानतिरेकादिति चेन्नायोग्यत्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् ॥ न चैव
मपिरूपी घट इति प्रत्यक्षस्थले घटगतपरिमाणदेः प्रत्यक्षत्वापत्तिः ॥ रूपाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य परिमाणवच्छिन्नचैतन्य
स्यैव कतरूप्यावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदे परिमाणवच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्रभिन्नतया परिमाणसत्ता
यारूपप्रमातृसत्तारिक्तसत्ताकत्वाभावादिति चेन्नातत्र याकारवृत्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रमातृविशेषणत्वात् ॥ रूपाकार

मरुत्वादेः ३

वेदा० य०

१ सर्वज्ञ मुनि प्रभुत्वे

एवंवाचं करणधर्मादीनां केवलसाक्षीविषयविषयरूपाकावितृत्तिः स्वीक्रियते सावस्थाभिन्ने वावतिष्ठते यदीयेषु काशब्दः
यत्नेपित्तत्वाकारव्यपगमेनोक्तलक्षणा नष्टावप्रमादप्रमाणप्रमयात्मकत्वं साक्षिण इति भावः ३ साक्षीवेनाकेवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः ४ स्थानसंगतः १
सतत्रापि सत्त्वान्नायापिः ४ वृत्तिर्गोचरविषयो यस्याः सा २ वृत्तिः २

वृत्तिदशायां परिमाणकारवृत्त्युपरितप्रमादवैतन्याभिन्नसत्ताकत्वाभावेनातिव्याप्यभावात् ॥ तत्रैवं वृत्तौ बव्यापिः ॥
अनवस्थानिया वृत्तिर्गोचरवृत्त्यनंगीकारेणानत्रस्वाकारवृत्त्युपरितप्रमादवैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्य तत्रा
यावृत्तैर्वृत्त्यंतराविषयत्वेपि स्वविषयत्वाभ्युपगमेन स्वविषयवृत्त्युपरितप्रमादवैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्य तत्रा
पिसत्त्वात् ॥ नवातः करणतद्वर्मादीनां वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे केवलसाक्षीविषयत्वाभ्युपगमविरोध इति वाच्यम् ॥
नहि वृत्तिविना साक्षीविषयत्वं केवलसाक्षीवेद्यत्वं किंचिद्विद्यमानमादिप्रमाणव्यपारमंतरेणासाक्षीविषयत्वात्
तत्रैवाहंकारं टीकायां साचार्यैरुक्ताकारान्तरं करणं ~~वृत्तिरंगीकृता~~ अतएव प्रातिभासिकरजतस्थले रजता
कारा उच्यते वृत्तिः सांप्रदायिकैरंगीकृता ॥ तथावातः करणतद्वर्मादिषु केवलसाक्षीवेद्येषु वृत्त्युपरितप्रमादवैतन्याभिन्नसत्ताकत्वस्य तत्रा

मंचपाद्यामित्यर्थः २ भगवद्भाष्यकारैः २
अविद्यारूपा १

बोध्यः ३

साक्षीस्वयं व्यापारं विनैवेद्यार्थं वेद्य इति भावः ३

अत्र करणादीनां कति विषयत्वे निर्विवादं सति १

उपयोगः २

ही २

क्षणसत्त्वान्नायापिः ॥ तदयं निष्कर्षितार्थः स्वाकारवृत्त्युपरितप्रमादवैतन्याभिन्नसत्ताकत्वमून्यत्वे सति योग्यत्वं वि
षयस्य प्रत्यक्षत्वं तत्र संयोगसंयुक्ततादात्म्यानां सति कर्षाणां वैतन्याभिन्नजक वृत्तिजनने विनियोगः ॥ साव वृत्तिश्चतुर्वि
धा संशयो निश्चययोगवर्गः स्मरणमिति एवं विविधवृत्तिभेदेन एकमयं तः करणमन इति बुद्धिरिति श्रुत्वा इति चित्तमि
ति वा व्यायंते ॥ तदुक्तम् ॥ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमांतरं ॥ संशयो निश्चययोगवर्गः स्मरणविषया इमे तत्र प्रत्यक्षं चि
द्विधम् ॥ सविकल्पकं निर्विकल्पकं भेदात् ॥ तत्र सविकल्पकं वैशिष्ट्यावगारिज्ञानं ॥ यथा घटमहं जानामीत्यादिज्ञानं ॥ नि
र्विकल्पकं तु संसर्गतवगारिज्ञानं ॥ यथा सोयं देवदत्तस्तत्त्वमुसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानं ॥ ननु शाब्दमिदं ज्ञानं न प्रत्यक्षं
मिद्विद्याजन्यत्वादिति चेन्नानहोदयजन्यत्वं प्रत्यक्षत्वे तत्र द्वैतित्वात् ॥ किंतु योग्यवर्तमानविषयत्वे सति विषयस्य

विवक्षितं १ विषयस्य यदि वैतन्यं प्रत्युपलक्षणात् तदा सुखादिस्मरणो प्रत्यक्षकार
णा यवर्तमानपूमिति ध्येयम् १

निरुक्तस्य प्रयोजकत्वे सिद्धे सति १

उक्तप्रामाण्यमर्थः १

गामानयेत्यादिदोमुख्यार्थानां श्रवणयोग्यत्वात्तज्ज्ञानस्य गवापि संसर्गविषयत्वे पितृत्वमसीत्याद्ये
मुख्यार्थानामन्यतु ययनेर्लक्षितस्य यथार्थस्यैकत्वेनेतरसंसर्गाभावात्तज्ज्ञाने संसर्गवगाहित्वा
उमाने वाचितमिहानु-उच्यते इति = ४

७५

वेदा० प०
७

मातृवैतन्याभिन्नत्वमित्युक्तं ॥ तथा च सोयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य संनिष्कृष्टविषयतया वरिर्निःसृतांतःकरणवृ
त्त्यभ्युपगमेन देवदत्तावच्छिन्नवैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्नवैतन्यस्य चाभेदेन सोयं देवदत्त इति वाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्ष
त्वादेवं तत्त्वमसीत्यादि वाक्यजन्यज्ञानस्यापि तत्र प्रमातुरेव विषयतया तदुभयाभेदस्य सत्त्वात् ॥ ननु वाक्यजन्यज्ञा
नस्य यदार्थसंसर्गवगाहितया कथं निर्विकल्पकत्वं उच्यते वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे हि न यदार्थसंसर्गत्वं तत्र ॥ अनभिमत
तसंसर्गस्यापि वाक्यजन्यज्ञानविषयतायत्ने ॥ किंतु तात्पर्यविषयत्वं प्रकृते च सदेव सोम्येदमग्रासीदित्युपक्रम्य तत्स
त्यस आत्माश्वेतकेतौ तत्त्वमसीत्युपसंहारेण विमुद्धे बुद्धिणि वेदान्तातात्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्यविषयसंस
र्गमवबोधयेत् ॥ इदमेव तत्त्वमस्यादिवाक्यानामर्थवैयर्थ्यत्वं यत्संसर्गानवगाह्ययथार्थज्ञानजनकत्वमिति तदु

उक्तलक्षणसुत
ता किं कश्चेतकेतु
न न नारमुपदिदे
श २

रामः
७

जीवे प्ररयो रणादित्युपातादात्म्यप्रयोजककार्यकारणभावादेरभावेन योगात् संसर्गांतर
यमित्युपक्रान्त्यरेतदोक्त्यभिदं सर्वतस्तुत्यात्मातत्त्वमसि श्वेतकेतोरित्युप
स्य नासंभवादि ति भावः १ ॥ सैधवमानयेत्यादिलवणादितात्पर्यकवाक्यैर्न अभिमतस्या इवादि संसर्गसंभारात् उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फल ॥ २
स्यापि वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वायत्नेरित्यर्थः ३ ॥ अर्थवाक्ये यत्तौ च लिङ्गे तात्पर्यनिर्णय इत्यनेनोपक्रमोपसंहारयोस्तात्पर्यग्राहकत्वभ्युपगमात् ॥
अतएव स्वाभिष्टम्यभावादिरेव न वाक्यार्थोपक्रमोपसंहाराविति ३

साक्षिपदं जन्मपरं

सम्यक्त्वं तात्पर्यविषयत्वं १

ननु तत्र क्व प्रकारकत्वं विवक्षितं

तन्मा संसर्गसंगिसम्यग्धीहेतुताया गिरामियं ॥ उक्ताखंडार्थताय द्वातत्यातिपदिकार्थता ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वं वा उखंडा
र्थत्वमिति चतुर्थयादार्थः ॥ तच्च प्रत्यक्षं पुनर्द्विविधम् ॥ जीवसाक्षि ईश्वरसाक्षि चेति ॥ तत्र जीवो नामांतःकरणावच्छिन्नवैतन्यंत
त्साक्षितुश्चतःकरणोपहितवैतन्याश्चतःकरणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यामनयोर्भेदः ॥ विशेषणं च कार्यान्वयि ॥ उपाधि
श्च कार्यानन्वयी व्यावर्तको वर्तमानश्च ॥ रूपविशिष्टो घटोऽतित्य इत्यत्र रूपं विशेषणं कार्णाशक्त्यवच्छिन्नं न भः प्रोत्रमि
त्यत्र कार्णाशक्त्युत्ती उपाधिः ॥ अयमेवोपाधिनैयापिकैः परिचायक इत्युच्यते ॥ प्रकृते चांतःकरणास्य जडतया विषयाव
भासकत्वायोगेन विषयावभासकवैतन्योपाधित्वात् ॥ अयं च जीवसाक्षी प्रत्यात्मनाना एकत्वे चैवावगते मैत्रस्याप्यनुस
धानप्रसंगः ॥ ईश्वरसाक्षितुमायोपहितवैतन्यंत चैकान्तदुपाधिभूतमायाया एकत्वात् ॥ इदो मायाभिः पूरुष इत्यतः

व्यावर्तकः ३

अंतःकरणस्याज्ञानचयः २

सुखदुःखादौ २

इन्द्रो जे श्वरः पूरुषो वरुणः १

वेदा० य०

८

ईश्वर इत्यर्थः ४

विद्यागम्येय ४

अज्ञाभिति ३

तरां विनाश एव २

आत्मप्रकृतिकां ३

ननु मायाभिरिति बहुवचनमुनिर्मायाभेदविषये वनतु तत्र त्रयणभेदाभिप्रायात् तत्र प्रमाणमावात् एकवचनस्य गृह्यमाणं तद्विषयपक्षेति न्यत आह-
 त्यादिभ्युत्तमायाभिरिति बहुवचनस्य मायागतशक्तिविशेषाभिप्रायतया मायागतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणोभिप्रायतया
 चोपपत्तेः। मायां तु प्रकृतिविद्यात्मायिनं तु मरुत्तमं। तत्र त्वविद्यां विततां हृदियस्मिन्निवेशिते। योगीमाया समेयायतस्यैवि
 द्यात्मनेनमः॥ अज्ञानेकां लोहितशुक्लकृष्णां वल्लीयजां सज्जमानां सरूपां। अज्ञो ह्येको जुषमाणोऽनुशेत जहत्यायेतां तुक्तभोगा
 मजोन्य इत्यादिषु भुतिषु एकवचनवलेन लाघवात्तु गृहीतेन मायाया एकत्वं निश्चीयते। ततश्च तदुपरि हितं चैतन्यमी
 श्वरसाक्षि। तच्चानादि तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात्॥ मायावर्धनं चैतन्यं च परमेश्वरः॥ मायाविशेषाणां त्वेईश्वरः
 त्वं उपाधित्वे साक्षित्वमिति ईश्वरत्वसाक्षित्वमोर्भेदो न तु धर्मिणोरीश्वरसाक्षिणोः। स च परमेश्वर एकोपि स्वोपाधिभूत
 मायानिष्ठ सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुर्हंमेश्वरादिशब्दवाच्यतां भजते। नन्वीश्वरसाक्षिणो रनादित्वे तदैक्षत

एकशब्दस्य नानार्थतया प्रधानाद्यर्थकत्वेनाप्यपक्षे राह लाघवेति ४

ब्रह्मजीवस्य प्रतिशरीरं
भेदात्त इति भावः १

रामः

८

विषयगतं तन्निरूपितमेव ५

विश्वं ३

तत्र

बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिसृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागंतुकमीक्षा सृज्यमानं कथमुपपद्यते। उच्यते। यथाविषये
 इन्द्रियसंनिकर्षादिकारणवशेन जीवोपाधेः करणस्य वृत्तिभेदा जायते। तथा सृज्यमाणप्राणिकर्मवशेन य
 रमेश्वरोपाधिभूतमायायां वृत्तिविशेषा इदं निदानां सृष्ट्यभिदमिदं निदानां यालयितव्यमिदं निदानां सैकृतव्यमित्या
 द्याकारा जायते। तासां च वृत्तीनां सादित्वात् प्रतिविंबितं चैतन्यमपि सा दीप्यते। एवं साक्षिदेविष्येन प्रत्यक्षज्ञाने
 विष्यं। प्रत्यक्षत्वं च ज्ञेयगतं ज्ञप्तिगतं च निरूपितं॥ तत्र ज्ञप्तिप्रत्यक्षस्य सामान्यलक्षणां चित्तमेव। यवतो वदन्ति मानु
 त्या मावयिवन्त्या कारवृत्त्युपरि हितं चैतन्यस्य स्वात्मांशे स्वप्रकाशतया प्रत्यक्षत्वात्। तत्र हि प्रकाशप्रत्यक्षत्वं तु पूर्वो
 क्तमेव। तस्य प्रोक्तिरूपप्रत्यक्षेना व्याप्तिः। अमप्रमासाधारणप्रत्यक्षत्वा सामान्यनिर्वचने तस्यापिलक्षत्वात्। यदा

चित्तस्य १

गत ३

अमप्यापि १

लक्षतावदेदकस्येभ्युपसंहरणत्वात् १

वेदा० प०

१

संनिद्धं

तु प्रत्यक्षमायाएव लक्षणं वक्तव्यं तदा पूर्वोक्तलक्षणोऽवधितत्वं विशेषां देयम् सुक्तिरूप्यादिप्रमस्य संसारकाली
 तवावविषयतया प्रातिभासिकरजतादिविषयत्वात्। ननु विसंवादिष्वेव न्यायान्तिज्ञानविषयसिद्धावधितस्य प्रा
 तिभासिकतत्कालोत्पन्नरजतादिविषयत्वेन प्रमाणां देशांतरीयरजतस्य कृपस्यैव तद्विषयत्वसंभवादिति चेत् न त
 स्यासंति कष्टतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगात्। न च ज्ञानतत्र प्रत्यासत्तिः। ज्ञानस्य प्रत्यासत्तिरिति तत्रैव वक्ष्यामि। प्रत्यक्ष
 त्वोपपत्तावनुमानाद्युद्धेदायत्ते। न च रजतो न्यादकानां रजतावयवादीनामभावे सुत्रौ कथं तवाधिरजतमुत्पद्यते इ
 ति चेत्। उच्यते। न हिलोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतो न्यादिका। किंतु विज्ञाणो वा तद्यादि। कायादिदूषितस्य लोचन
 स्य पुरोवर्तिद्वयसंयोगादिदमाकारावाकचिक्राकारावकावियंतः करणादुत्तिरुदेति। तस्यां वदन्नाविदमवच्छिन्नं

यद्यवयवाः सुस्तदालभ्ये रन् नो वै तदोपाभावे कार्यसंभवाद्देयं
 दित्याक्षेपः ३ ल२ द॥

रामः

२

वेतनमित्यर्थः

पुरोवर्तिद्वये

कुल्याकेदारवत् १

जनिता ३

कार

अतस्मिन् उद्धिरविघातकार्यमाविशकम् २

अविघातान्येति ३

चेतन्यं प्रतिविंविते। तत्र पूर्वोक्तरीत्या दत्ते निर्गमनेन इदमवच्छिन्नं चेतन्यं दृश्यवच्छिन्नं चेतन्यं प्रमातृ चेतन्यं बाभि
 न्नं भवति। ततश्च प्रमातृ चेतन्याभिन्नविषयचेतन्यनिष्ठा सुक्तिरूपेणैव विघातकार्यमाविशकम्। तद्विघातकार्यमाविशकम्
 घोषितरजतसंस्कारसंधीवीना कावादिदोषसमैव हितारजतरूपार्थकारेण रजतज्ञाताभासाकारेण च परिणाम
 तोपरिणामो नामोपादानसमसन्नाककार्यायत्तिः। विद्वतो नाम उपादानविषयसन्नाककार्यायत्तिः। प्रातिभासिकर
 जतं चाविघाते क्षयापरिणामः चेतन्यायेक्षया विवर्त इत्युच्यते। अविघातपरिणामरूपं च तद्वज्रतं अविघातविघाते
 इदमवच्छिन्नं चेतन्यं वर्तते। अस्मन्मते सर्वस्यापि कार्यस्य सोपादानाविघातविघातान्तिप्रतियोगित्वनियमात्। ननु चेतन्य
 निष्ठरजतस्य कथमिदं रजतमिति पुरोवर्तितादात्म्या उच्यते। यथान्यायमते आत्मनिष्ठस्य सुखादेः शरीरनिष्ठ

अहं सुखीति वन्नरजतवानिति १

अतः करणावच्छिन्नं चेतन्यं १ किरमित्युक्तं मादे मेवेद

नेति १

वेदा०य०

90

नत्वात्मनः१

सुखाधिकरणमात्मा १

अतः शरीरयोरवच्छेदावच्छेदकभावसंबन्धः १

आस्यं ३
५९

अधिकांशं तस्यैकविंशत्युत्तरे

सुक्तिखण्डः १

न्यर्थः १

मिति व्याप्तिः १

वेतस्य१

रामः

90

रजतत्वमित्यर्थः श्रुत एवाहं रजतमिति संगच्छते वक्ष्यमाणं

अन्यथा रजतवा निमित्तं वक्तुं युक्तं ५

४४

स्य३

हित १

[illegible]

सुत्पादवृद्धिर्नन्तैतन्विषयः१

centimeter

5

10

15

20

25

30

गुरुः प्रभाकरः इदं प्रकाशं करजं विदुष्यं कं विदुष्यं एतेन अमृतं नानि वादिमीमांसकमतेन भूतं नृजं संस्कारजं नानि कस्मरं तेन नैव प्रमत्तं देवानां नृपयोगित्वं इत्यादि यो कुर्यात् १
क्रियादीनां विदुष्यावस्थायां तत्त्वानि कान्तां यदादीनां स्थितिविधिरवस्था नात् २
मूला मूलालक्षणमेव ज्ञाना प्रश्नं करोति ३

नाम ३

वेदा ०५
११

त्वैतुमते वत विशिष्टं ज्ञानं नभ्युपगमे कुतो प्रमत्तं ज्ञानसिद्धिरिति चेत् न। इति ह्ययं प्रतिविं वित्तवैतन्यस्यैकस्य सत्यमि-
थ्यावस्तुनादात्म्यावगाहित्वेन प्रमत्तस्य स्वीकारात्। अतएव साक्षिज्ञानस्य सत्यासत्यविषयतया प्रामाण्यानियमात्। अ-
प्रामाण्याक्तिः सांप्रदायिका। तनुसिद्धान्तदेशांतरीय रजतमयि अविद्याकार्यमध्यस्तं चेति कथं शुक्तिरूप्यस्य ततो वैलक्ष-
ण्यमिति चेत् न। त्वन्मते सत्यत्वाविशेषेपिके सांचित्तत्वाणि कत्वं के सांचित्तत्वाणि सत्त्वमित्यत्र यदेव नित्यामकं तदेव स्वभावावि-
शेषादिकं ममायि यद्यद्यद्यथासे अविद्यैव दोषत्वेनायिरुतः। शुक्तिरूप्याध्यासे च चाकचिक्यादयो दोषाः। तथा जागंतुक-
दोषजन्यत्वं प्रातिभासिकत्वे प्रयोजकं। अतएव स्वप्नोपलब्धरथादीनां जागंतुकनिद्रादोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकत्वं। तनु-
स्वप्नस्थले पूर्वानुभूतरथादेः स्मरणमात्रेणैव व्यवहारोपपन्नौतरथादिसृष्टिकल्पनं गौरवादिनिति चेत् न। रथादेः स्मृतिमात्राभ्युप-

रामः
११

अस्य प्रयोजकमादेव २ जीवस्येति शेषः १

स्वप्नावस्थायां जाग्रदवस्थायां १

स्वप्ने ३

वासान् १

जीवः १

वैतन्या नविकरणत्वादिति भावः ३

गमेरप्यं यस्यामि स्वप्ने रथमद्रोक्षमि त्याद्यनुभवविरोधापत्तेः। अथ रथानुरथयोगान्नयथः प्रसृजते इति रथादिसृष्टिप्रतिपा-
दकस्मृतिविरोधापत्तेः। तस्माच्छुक्तिरूप्यवत् स्वप्नोपलब्धरथादयोपि प्रातिभासिकायावत् प्रातिभासमवतिष्ठते तनुं रथाद्य-
विद्वानतयोपलभ्यमानदेशविशेषस्यायित्वा संनिक्षुप्ततया निर्वचनीयप्रातिभासिकदेशोभ्युपगंतव्यस्तथा च आध्यात्म-
वेति चेत् न। वैतन्यस्य स्वयं प्रकाशस्य रथाद्यविद्वानत्वात्। प्रतीयमानरथादिरस्तीत्येव प्रतीयते इति सङ्ख्येण प्रकाशमानं वै-
तन्यमेवाधिष्ठानं। देशविशेषोपि विद्वत्स्यः। प्रातिभासिकरथादिविद्विद्यया ह्यवमयि प्रातिभासिकं। तदा सर्वेन्द्रियाणामुप-
रमात्। अरुं गज इत्यादि प्रतीत्यापादनं पूर्ववन्निरसनीयं। स्वप्नगजादयः साक्षात्मायापरिणामा इति केचित्। अन्नः करण-
द्वारा तत्परिणामा इत्यन्योन्यगजादेः शुद्धवैतन्याध्यस्तत्वे इदानीं शुद्धवैतन्यसाक्षात्काराभावे तजागरणोपि स्वप्नोपलब्धरथादेः

स्वप्ने २

अरुं जतमित्यस्य परिरुपवत्। अनाकारानुभवाहितसंस्कारसहितविद्याकार्यत्वेनेष्टपत्तिः २ १ ते बां स साक्षात्कारयोग्यत्वात्

20

15

10

5

0

वेदा० प०
१२

वा३

साक्षात्कारं विनेत्यर्थः २ संदेहनिवृत्तिं प्रति विशेषदर्शनस्य कारणात्। यथैकस्मिन् स्थाने वक्रकोठरादिमन्त्रेन स्थाप्यता
हि १ किं निमित्तोऽयं वगादिज्ञानं करं चरणद्वयेन पुरुषत्वावगादिविशेषदर्शनेन संदेहनिवृत्तिर्भवति २

जादयो नुवर्तेरन्। उच्यते। कार्यविनाशो द्विविधः। कश्चिदुपादाने तत्सह। कश्चित्तु विद्यमान एवोपादाने। आद्यो बाधः। द्वितीयस्तु
निवृत्तिः। आद्यस्य कारणमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारः। तेनैवितोपादानभूतायाश्च विद्यायाश्च निवृत्तेः। तदिह ब्रह्मसाक्षात्काराभा
वात्तत्त्वप्रपञ्चो माधिश्लेषलघुराघटादेरिव विरोधित्ययांतरोदयेन स्वप्नजनकीभूतनिद्रादियोगनाशेन वागजादि
निवृत्तौ को विरोधः। एवं च शुक्तिरूपस्य शुक्त्यवच्छिन्नवैतन्यनिष्ठत्वाविद्याकार्यत्वपक्षे शुक्तिरिति ज्ञानेन तदज्ञानेन सहर
जतस्य बाधः। मूलाविद्याकार्यत्वपक्षे तु मूलाविद्याया ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यतया शुक्तिरिति ज्ञानेना निवर्त्यतया रजत
स्य तत्र शुक्तिज्ञानान्निवृत्तिमात्रम्। मुश्लतप्रहारेण घटस्यैव। तनुशुक्तौ रजतस्य प्रतिभासमये सुत्वाभ्युपगमेनेदं रजतमिति
त्रैकालिकं निषेधज्ञानं न स्यात्। किं त्विदानीं रजतमिति उदात्तौ घटः श्यामोनेति वदिति चेन्न। न हि तत्र रजतत्वावच्छिन्नप्रति

त्रिकोणानीष्टादिविशेषदर्शने सतीति शेषः १
यद्यपि प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः यथा घटाभावे साक्ष्येन घटस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तथा व्यधिकरणधर्मस्याप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीक्रियते तस्याव्यधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रतियोगित्वं कालत्रयाबाधितमेव यथा घटसत्त्वे भिद्यताभावे प्रतियोगितावच्छिन्न

प्रतियोगित्वं न हि घटे कदापि घटत्वमिति भावः
द्वितीयस्तु त्रितेयिरसुसन्नि १
दोषनिवृत्तिश्च २
रामः
१२

शुक्तौ च यत्संघजतमारोप्यते तसन्निकृष्टं

पुनरिदानीं नेदं रजतमिति २ प्रतिभासिकत्वस्य लौकिक
वगास्यतादवस्थामिति भावः ३ त्वपारमार्थिकत्वे व्यधिकरणधर्म

व३

योगिताकाभावे निषेधविषयः। किंतु लौकिकत्वपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतिभासिकरजतप्रतियोगिताकः। व्यधिकरणधर्म
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमात्। तनुप्रतिभासिके रजते पारमार्थिकत्वमभ्युपगमेन वाऽनवगमे प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नः। ज्ञानादभावप्रत्यक्षात्तु ययत्तिः। अत्र गमेऽपरोक्षो भासस्य तत्कालीनविषयसन्नानियतत्वात् रजतेया
रमार्थिकत्वमयनिर्वचनीयं रजतवदेवोत्पन्नमिति तदवच्छिन्नरजतसत्त्वे तदवच्छिन्नाभावसंस्मिन्नकथं वर्तत इति चेन्न
। पारमार्थिकत्वस्याधिष्ठाननिष्ठस्य रजते प्रतिभासकत्वसंभवेन रजतनिष्ठपारमार्थिकत्वोत्पन्नमभ्युपगमात्। यत्रा
रोप्यं सन्निकृष्टं तत्रैव प्रतिभासिकवस्तुत्वे रंगीकारात्। अतएव द्विष्यसन्निकृष्टजपाकुसुमगतलौहित्यस्य स्फटि
केभान्तसंभवात् तत्स्फटिकेऽनिर्वचनीयलौहित्यात्यक्तिः। न चैवं यत्र जपाकुसुमद्वयांतरव्यवधानादसन्निकृष्टतत्रलौ

रामधर्मे १

अनएवेङ्गियार्थसूक्ष्मज्ञानं प्रत्यक्षमिदं यायिकसमयः ४

मनुष्यमिषुसूर्यकिराणसंयोगाञ्जलाभासवतरांघर्वनगर
दर्शनवतरमंडूकवसाजनेनवंशेषुसूर्यबुद्धिवत् १
चित्त्वमित्यर्थः १

वेदा०य०
१३

रित्यप्रतीत्याप्रातिभासिकं लौहित्यं स्वीक्रियत इति चेत् । इष्टत्वात् । एवं प्रत्यक्षाभेदांतरेऽप्यप्यप्रत्यक्षासामान्यत्वात् । ननु गमो
यथार्थप्रत्यक्षाप्रमातृत्वात् । सद्भावश्च दर्शनीयः । उक्तप्रत्यक्षाप्रकारांतरेणादिविधम् । इन्द्रियजन्यं तदजन्यं चेति । तत्रेन्द्रि
याजन्यं सुखादिप्रत्यक्षाभेदमनस इन्द्रियत्वनिराकरणात् । इन्द्रियाणि येषां धारारसनचक्षुः श्रोत्रत्वगात्मकानि सर्वाणि चेत्
याणि स्वस्वविषयं संयुक्तान्येव प्रत्यक्षास्य ज्ञानं जनयन्ति । तत्र धारारसनत्वगात्मकानि इन्द्रियाणि स्वस्थानस्थितान्येव
गंधरसस्पर्शोपलंभाज्जनयन्ति । चक्षुः श्रोत्रे तु स्वतएव विषयमदेशं गत्वा स्वस्वविषयं गृह्णाति । श्रोत्रस्यापि चक्षुरादिव तत्प
रिच्छिन्नतया भेदादिदेशगमनसंभवत् । श्रुतएवानुभवो भेरीशब्दो मया श्रुत इति । बीबीतरंगादिन्यायेन कर्णाशस्कुलीप्र
देशोऽनंतशब्दोऽन्यत्रिकल्पनायां गौरवं । भेरीशब्दो मया श्रुत इति प्रत्ययस्य धमत्वकल्पना गौरवं च स्यात् । तदेवं व्याख्यातं

रामः
१३

नवकुयादिव्यवधानेयिहाव्यग्रहो जायतेननुवाद्युषमिति किमिति न भूमित्वं न भसो विभुत्वात् = १

या

पदहेतुः पदार्थाभिर्विग्रहो
आक्षेपोऽसमाधाने व्याख्या

या कथयोजना-
नं घट्टिचं मतं

तद्व्यस्मति
शाब्दानादि
रादिशब्दार्थः

अनुभवस्ततः
संस्कारः ४

उत्पन्नोमन्निवा एणार्थधागताबोधादानां तदितरमावत्सामयीसत्वात्-
किन्तु व्याप्तिविषयत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिज्ञानव्याप्तिज्ञानत्वतश्चि-
ष्यत्वयोः सत्वात् । २

स्वइत्यर्थः
तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः २
व्याप्तेः अव्यभिचारिनसारवयनियमस्य । तस्याश्रयित्वेः । किंतु स्मृतिषा
दकावकिं नो ह्यसंस्कारस्य

गभावत्वावच्छे
त्यर्थः४

प्रत्यक्षं ॥ अथातुमानंतिरुच्यते अनुमिति करणमनुमानं अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानं व्याप्तिज्ञानानुव्यवसा
यौदेस्तत्त्वेन न जन्यत्वाभावात्तानुमितित्वा अनुमितिकराणां च व्याप्तिज्ञानांतत्संस्कारोऽवांतरव्यापारः ॥ ननु तृतीयलिंगपरामर्शो
नुमितौ करणतस्यानुमितिरेतुत्वसिद्ध्या तत्करणत्वस्य दूरनिरस्तत्वात् ॥ न च संस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृतिव्यापत्तिः ॥ स्मृतिप्रा
गभावजन्यत्वस्य संस्कारमात्रजन्यत्वस्य वा स्मृतिव्यपत्त्येव जकतया संस्कारध्वंससाधारणसंस्कारजन्यत्वस्य तदप्रयोजकत्वा
त् ॥ न च यत्र व्याप्तिस्मरणादनुमितिसूत्रकथं संस्कारो हेतुरिति वाच्यम् ॥ व्याप्तिस्मृतिस्थलेयितसंस्कारस्यैवानुमितिरित्युक्तत्वात् ॥ न
हि स्मृते संस्कारनाशकत्वनियमः ॥ स्मृतिवारादर्शनात् ॥ न चानुबुद्धसंस्कारादय्यनुमिच्छायति ॥ ननु द्वे वस्यापि सरुकारित्वात् ॥
एवं वायं धूमं वा निति यैश्च वर्मताज्ञाने धूमो वरु व्याप्य इत्यनुबुद्धितसंस्कारो द्वे वेषसति वरुमानित्यनुमितिर्न वसितानुम

व्याघ्रनुभवनसंस्कारयो जायतेदिद्युतःपुनःस्मरणादुत्तरःसंस्कारइतिभावः२
 व्यापारिव्यापारभवेत्तिष्ठेत् एतन्मतेव्याघ्रिविशिष्टेतिपरित्यज्यतेज्ञानस्य × १
 तीत्यर्थः १ वैशिष्ट्यावगारित्वेतगौरवान् =

पर्वतमश्यामिवन्मनुमिनोमीतुत्रेत्यर्थः ३

यावत्साध्यनाश्रयाश्रितं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसम्बन्धसाध्यसामानाधिकरण्यव्याप्तिरित्यर्थः १

वेदा० य०
१४

ध्येव्याप्तिस्मरणांतज्ज्ञानं वन्निव्याप्यधमवानयमित्यादिविषयविशिष्टज्ञानं वाहेतुत्वेन कल्पनीयं गौरवान्मानाभावाच्चातन्व्या
धिज्ञानं वन्निविषयकज्ञानं शयवकरां। तनुपर्वतविषयकत्वं शयवत्तुवन्निमातितिज्ञानस्य वन्निशयवत्तुमिति त्वेन य
वतांशे तदंशे प्रत्यक्षत्वस्योपयादितत्वात्। व्याप्तिश्चाशेषसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा साव्यतिवारादर्शने
सतिसरुवारदर्शनेन गृह्यते। तच्च सरुवारदर्शनं भूयोदर्शनं सकृददर्शनं वेति विशेषो नादरणीयः। सरुवारदर्शनं त्वस्यैव प्रयो
जकत्वात्। तच्चानुमानमन्वयिरूपमेकमेव तनुकेवलान्वयि। सर्वस्याधिधर्मस्यास्मन्मते बुद्धिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वेन
अत्यंताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्यासिद्धेः। नायनुमानस्य व्यतिरेकिरूपत्वं। साध्याभावे साधनाभावनिरु
धितव्याप्तिज्ञानस्य साधनेन साध्यानुमितावतुययोगात्। कथं तर्हि धर्मादां च यव्याप्तिमविशुद्ध्यापि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमि

श्रुमानविषयीभूतं निमित्तमित्यर्थः ३

घटः श्रुतिधेयः धमेयत्वात् २

रामः
१४

हेतुरस्तु साध्यमास्तु इति श्रुतकूलतर्को नास्ति ६

उदाहरणेन व्याप्तिग्रहः उच्यते - नव्यभिजाराभावः निगमनेन निश्चयः फलं ३

प्रपञ्चस्य ४

तिः। अर्थापत्तिप्रमाणादिति वक्ष्यामः। अतएवातुमानस्य तान्वयव्यतिरेकरूपत्वं। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात्। त
च्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम्। तत्र स्वार्थं नूक्तमेवापरार्थं तु न्यायसाध्यं। न्यायोनाभावयवसमुदायः। अवयवाश्च
यएवाप्रतिज्ञाहेतुदाहरणरूपाः। उदाहरणेन नयनिगमनरूपावा। तनुयं चावयवाः। अवयवत्रयेणैव व्याप्तिप्रसक्तधर्म
मयोरुपदर्शनसंभवेनाधिकावयवद्वयस्य व्यर्थत्वात्। एवमनुमानेन निरूपितेन स्मादुल्लभित्वनिवृत्तमित्यात्वसिद्धिः। त
थाहि बुद्धिनिर्गमं सर्वं मिथ्या बुद्धिनिर्गमत्वात्। यदेवं तदेवं यथाशुक्तिरूपं न च दृष्टानासिद्धिः। तस्य साधितत्वात्। तन्वाप्रयो
जकत्वं। शुक्तिरूप्यरजुसर्पादीनां मिथ्यात्वे बुद्धिनिर्गमत्वस्यैवलाघवेन प्रयोजकत्वात्। मिथ्यात्वं च स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावत्ति
ष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं। अभिमतपदमसंभववारणाय। यावत्पदमर्थान्तरतावारणाय। तदुक्तम्। सर्वेषामपि भावतां स्त्वा

लक्षणमन्वयाय १

श्रीमिन्वाचिन्तं पु बुद्धिनिर्गमत्वेन कारणता- दोषत्वेन कारणत्वेन गौरवं दोषाणां श्रानं

ति।

अर्थान्तरत्वं प्रकृतानुपयोगित्वं १

ननु वास्तवं ३ अथ यदादिप

स्वरजतादिकं त
याश्च यमुक्तादि
यावतः मुक्तादि
यान् २
यार्थानां १

गुणकर्मद्वैतैतन्यनिष्ठासंताभावप्रतियोगिरूपवाङ्मयत्वरवदित्येवमादिप्रयोगोदृष्टयः २

तत्पटलपमे

मार्गः २
ब २

सत्त्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् २ रा २

वेदा० य०
१५

अथत्वेनसंमते॥प्रतियोगित्वमन्यताभावप्रतिमृषात्मतेति।यद्वा०अथयटः।एतन्नंतुनिष्ठासंताभावप्रतियोगीयटत्वात्।यदांत
रवदित्याद्यनुमानंमिथ्यात्वेप्रमाणं।ननुक्तं।अंशिनःस्वांशगात्यंताभावस्यप्रतियोगिता॥अंशित्वादितरांशोद्धिगेयैवगुणादिषुइ
ति।नचघटादेर्मिथ्यात्वेनघटइतिप्रत्यक्षेवाधः।अध्विज्ञानवृक्षसत्तायाएवतत्रविषयतयाघटादेःसत्यत्वासिद्धेः।नचनी
रूपस्यवृक्षणाःकथंचाक्षुषादिज्ञानविषयतेतिवाच्यं।नीरूपस्यायिरूपादेःप्रत्यक्षविषयत्वात्।नचनीरूपस्यवृक्षस्यव
क्षुराद्ययोग्यत्वमिति नियमः।ममतेवृक्षणोद्वयत्वासिद्धेः।गुणाश्चयत्वेनसमवायिकारणत्वाद्वाद्यत्वमितितेभिमतम्।न
हिनिर्गुणस्यवृक्षणो गुणाश्चयता।नायिसमवायिकारणता।समवायिसिद्धेः।अस्तुवाद्यत्ववृक्षणाः।तथायिनीरूपस्यका
लस्यैवचाक्षुषादिज्ञानविषयत्वेनाविरोधः।यद्वा०त्रिविधंसत्त्वायारमार्थिकसत्त्ववृक्षणाः।यावद्वारिकसत्त्वमाकाशादेः।या

रामः
१५

अथयवत्वेनाभिमतघटादेःप्रतिभासिकत्वात् २

सत्तात्रिविधायारमार्थिक्यावरुकिद्याति
भासिकीतिभावः १ की।

सत्त्वैविद्येसति १

तथाचपारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वात्यंताभावसामाधिकरणमिथ्यात्वमि

त्यर्थः

सादृश्यज्ञानमुपमिति रित्यावततथावोयमिति करणमुपमानमिति पर्यवसन् ४ एतच्चोपलक्षणां पारमार्थिकभिनन्तत्वात्पारमार्थिकत्वात्यंताभावत्वेनामिथ्यात्वेवाप्यं

त्वा ३

तिभासिकसत्त्ववृक्षिरूपादेः।तथाचघटःसन्नितिप्रत्यक्षस्यवावरुकिरसत्त्वविषयत्वेनप्रामाण्यं।अस्मिन्पक्षेचघटा
देवृक्षणिनिषेधेनस्वरूपेणकिंतुपारमार्थिकत्वेनैवेतिनविरोधः।अस्मिन्पक्षेचमिथ्यात्वलक्षणेपारमार्थिकत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वमन्यताभावविशेषणोदृष्टयः।तस्मादुपयन्तमिथ्यानुमानमिति॥॥अथोपमानंनिरूप्यतेसादृश्य
प्रमाकरणावुपमानं।तथाहि।नगरेषुदृष्टगोविंदस्यप्ररूपस्यवतंगतस्य।गवयेन्द्रियसंतिकर्षेजातेभवतिप्रतीतिरयं
विंदोगोसादृशइति।तदनंतरंभवत्यनेनसादृशमदीयागौरितिनिरूप्यः।तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यांगवयनिष्ठगोसादृ
श्यज्ञानंकरणागोतिष्ठगवयसादृश्यज्ञानंफले।नचेदंप्रत्यक्षेणसंभवतिगोविंदस्यतदेन्द्रियासंतिकर्षात्।नायानुमा
नेगवयनिष्ठगोसादृश्यस्यात्तत्त्विगात्।नचमदीयागौरेतद्रवयसादृश्यप्रतियोगित्वात्।योयद्वा

तत्र ३

सादृश्यज्ञानंतदनंतरं गोस्मरणं व्यापारः तदुत्तरमनुमितिः ५

लं ३

शक्तिः ३

शाखाहरणप्रकरणे वेदं वाक्यं तथा च ईषेत्वेति मंत्रेणाशाखादिं घात इत्यर्थः १
अनये इत्यस्य स्थाने सूर्यायेत्युक्तं बोध्यः १वेदा० य०
१७

हरोक्षरमित्यादौ पिघेतीति। अतएव ईषेत्वेत्यादौ हितं त्रीति यदा व्याहारः। अतएव विवृतिषु सूर्याय जुष्टं निर्वपामि इति
पदप्रयोगः। यदार्थश्च द्विविधः। शक्यो लक्ष्यश्चेति। तत्र शक्तिर्नाम यदानामर्थेषु मुख्या वृत्तिः। यथा घटपदस्य पृष्ठपुच्छो
दराद्या वृत्तिविशिष्टे च सुविशेषे वृत्तिः। सा च वृत्तिर्यदा र्थांतरम्। सिद्धांते कारणेषु कार्यानुकूलशक्तिमात्रस्य यदार्थान्
रत्वा तासां च तत्रत्य यजन्य यदार्थज्ञानरूपकार्यानुमेया। तादृशशक्तिविषयत्वं शक्यत्वं। तच्च जातेरेव न तु व्यक्तेः। व्यक्ती
नामानं त्येन गुरुत्वात्। कथं तर्हि गवादि यदा ह्यशक्तिना तमिति चेत् जातेर्यक्तिसमानं संवित् स वेद्यत्वादिति ब्रूमः। यदा
गवादि यदानां व्यक्तौ शक्तिः स्वरूपसती न तु ज्ञाता। जातो तु सा ज्ञाता हेतुः। न व्यक्त्यंशे शक्तिज्ञानमधिकारणां गौरवान्। जा
तिशक्तिश्च जाते सति व्यक्तिशक्तिश्च ज्ञानं विना व्यक्तीधीविलेवाभावाच्च। अतएव न्यायमतेऽन्येऽप्येव शक्तिः स्वरूपसती

ननु फलोपरिता ३ गोवक्त्रेरेव न तु परादेरिति प्रश्नः नुत्यविवेच्यत्वात् ३

इदानीं कुत्र शक्तिमाह स वै कस्मिन् शो ज्ञाता एकस्मिन्
शेऽज्ञातेति ३ जात्या वृत्तिवक्तव्यः पदार्था इतिरामः
१७

गौतमसूत्रे १

गुणलक्ष्यतावच्छेदिका ६ शक्यतावच्छेदिका ६ अतिशेयाविना भूतघतीति लक्षणे च
गौतमसूत्रेऽपि यमुशक्यमविना भूतघतीति तस्य यावतीति तस्यार्थः ५

गुणेशुक्तादयः पुंसि गुणिलिङ्गाश्च तद्धतीत्युभयत्र निर्णयः २

व्यक्तिवद्व्या ९

स्वशक्यसंबन्धेन १

अथ यानां च कृत्यार्थान्वितत्वात्

तिमिद्धांतः। जायमानशक्तिविषयत्वमेव वाच्यत्वमिति जातिरेव वाच्या। अथ वा व्यक्तेर्लक्षणायां वगमः। यथानीलो घट इ
त्यत्र नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्टे लक्षणा। तथा जातिवाचकस्य तद्विशिष्टे लक्षणा। तदुक्तेः। अनन्यत्वस्य शब्दार्थ इति एव
शक्यो निरूपितः। अथ लक्ष्ययदा धे निरूप्यते तत्र लक्षणाविषयो लक्षः। लक्षणाद्विधा। केवललक्षणा लक्षितलक्षणा चेति
तत्र शक्यमाह संवंधः केवललक्षणाः यथा गंगायां शुभ इत्यत्र शुभं वा रुमाह संवधिनितीरे गंगायदस्य केवललक्षणा
यत्र शक्यं परंपरासंबन्धेनार्थांतरयतीति तत्र लक्षितलक्षणा। यथा द्विरेकयदस्य रेफद्वयमुक्तं प्रमरयदद्यदित्यरेप
रासंबन्धेन मधुकरेषु वृत्तिः। गौरययिलक्षितलक्षणा। यथा सिंहे मारावक इत्यत्र सिंहरुशक्यवाच्यसंबन्धेन त्रौर्यादिसंब
धेन माणावकस्य घतीति। प्रकारांतरेण लक्षणाविधिवा। जरुल्लक्षणा। अजरुल्लक्षणा। जरुदजरुल्लक्षणा चेति। शक्यमतेः

तेन तिलक्ष

बोधकत्वमिति
सिद्धांतरक्षणा
मधुमरयदस्य
लक्ष्यस्य मधु
व्यक्तिरर्थः इति
लक्ष्यतेः पद्धिरे
के गुजतीत्युदा
हरणम् ५
विषयतासंब
धेनेत्यर्थः २

20

15

10

5

0

परिच्छेद २
विशेषार्थ १

नद्वेषविशिष्टिस्तत्कालविशिष्टोवा
तच्छब्दार्थः एतद्वेषविशिष्टः साधनिक
कालविशिष्टोवा इत्यर्थः २

विशेषाणामविशेषान्यतररूपे ३

वेदा० य० १८

तर्जयैयत्रार्थांतरस्य प्रतीतिस्तत्र जरुत्तुक्षाणां पथा विमं तुं ह्येति। अत्र हि स्वार्थविहाय शत्रुगेरुभोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते। यत्र श
कार्थमंतर्जयैवार्थांतरप्रतीतिस्तत्र जरुत्तुक्षाणां यथासुक्तो घट इति। अत्र हि मुक्तशब्दः स्वार्थमुक्तगुणमन्तर्जयैव न हति
प्रत्येकलक्षणायावर्तते। यत्र हि विशिष्टवाचकशब्द एकदेशविहायैकदेशवर्तते। तत्र जरुदजरुत्तुक्षाणां यथासौयंदेवदत्त
इति। अत्र हि पदद्वयवाच्यो विशिष्टयोरैकानुपपत्त्या पदद्वयस्य विशेष्यमात्रपरत्वं। यथा वा तत्त्वमसीत्यादौ तत्पदवा
च्यसर्वतत्त्वादि विशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनांतःकरणविशिष्टेनैकयोगादेकलक्षणोत्तिसाध्यापिका। वयं तु
ब्रह्मासौयंदेवदत्तस्तत्त्वमसीत्यादौ विशिष्टवाचकपदानामेकदेशपरत्वेपिनलक्षणां शत्रुपस्थितविशिष्टयोरभेदा
न्वयानुपपत्तौ विशेष्ययोः शत्रुपस्थितमोरेवान्वयबोधविरोधात्। यथा घटोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्व

रामः
१८

३ स्वरूपे

ये लक्षणाभ्युपगमो यथानित्यो घट इत्यत्र घटपदवाच्यत्वस्य शब्दास्वातंत्र्येणानुपस्थितत्वात्

जानेति नित्यत्वात् नित्यमेकमनेकात्तत्त्वतन्म १
नहि घटत्वस्य गुरुदि सन्धयः संभवति घटे घटत्वात् नतु त्वत्तु गुरुत्वात् ति भावः २

स्यार्थो ग्यत्वेपियोग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः। यत्र पदार्थैकदेशस्य विशेषणतयोपस्थितिस्तत्रैव स्वातंत्र्येणोपस्थितैयो
स्तत्त्वंपदार्थयोरभेदान्वये वाचकाभावात्। अन्यथा गेरे घटः घटे रूपं घटमानयेत्यादौ घटत्वगेरुत्वादेरभिमनान्वयवो
दायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्रपरत्वे लक्षणा स्यात्। तस्मान्न त्वमसीत्यादिवाक्ये साचार्याणां लक्षणां किर
भ्युपगमवादेन बोध्या। जरुदजरुत्तुक्षाणां दारुरांतुकाकेभ्यो दधिरक्षतामित्यादिकमेवातत्र शक्यं काकत्वपरित्यागेन
शक्यं दध्युपघातकत्वपुस्कारेण काकेयिकाकशब्दस्य प्रवृत्तेः। लक्षणावीजंतुता न्यर्यानुपपत्तिरेवान्वयानुपपत्तिः। का
केभ्यो दधिरक्षतामित्यत्रान्वयानुपपत्त्यभावात्। गंगायां घोष इत्यादौ ता न्यर्यानुपपत्तेरपि नाभावात्। लक्षणां वनपदमात्रवृ
त्तिः। किंतु वाक्यवृत्तिरपि। यथा गभीरायां तच्छा घोष इत्यत्र गभीरायां नष्टमिति पदद्वयसमुदायस्य तीरे लक्षणा ननु वाक्य

यत्प्रतिपादयितवान् १
लोपस्थित १

सा २

मीमांसकमतं शक्तं सदा यो वाक्यं १

सं

तत्रयदार्थमृतिरस्कारेणवाक्यार्थोपस्थितिरितिभावः२

वायव्यं श्वेतमात्रं नेत्यादिनां२

मदनिष्ठया१

स्वबोधसंबन्धोत्पत्तिरितिभावःतथावाक्यस्यशक्त्याभावेपिबोधकत्वान्नक्षतिः१

वेदा०प०
१२

विधिपदे

स्याशक्तनयाकथंशक्यसंबन्धरूपास्तद्वान्ना।उच्यते।शक्त्यायत्यदसंबन्धेनजायतेतत्संबन्धोत्पत्तिरितिभावः।शक्तिजाय्यमयथायदा
र्थस्तथावाक्यार्थोपस्थितिरितिभावः।एवमर्थवादवाक्यानांयशंसारूपाणां।प्राशस्त्येत्तद्वान्ना।सौरोदीधित्यादिनिर्दार्थवा
दवाक्यानांनिर्दिष्टत्वेत्तद्वान्ना।अर्थवादगतयदानां।प्राशस्त्येत्तद्वान्ना।भुयगमेएकेनपदेनलक्षणायातउपस्थितिःसंभवे
यथा।तरवेयर्थस्यात्।एवमविध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपयदार्थप्रत्यायकनयार्थवादयदसमुदायस्ययदस्थानीयनया
यदसंनिधिनैकवाक्यंभवतीत्यर्थवादवाक्यानांयदैकवाक्यता।कतर्हिवाक्येकवाक्यता।यत्रयुक्त्येकमित्यभिप्रेतसंसर्ग
प्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षावशेनमहावाक्यार्थबोधकत्वं।यथादर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यादिवाक्यानां
मिथोयजतीत्यादिवाक्यानांअपरस्यरांगंगिभावबोधकवाक्यतयेकवाक्यतातदुक्तंभट्टपादैः।स्वार्थबोधेसमाप्ताजामंगंगि

दर्शपूर्णमासाभिन्नयागकरणिकास्वर्गकर्मकासुमिद्याख्याभिन्नयागात्

कृत्वासाधुतिकीभावेनेतिमहावाक्यबोधः१ सतिष्ठति करणे कर्मतावेवक्षिकी१

तं १

पेक्षिता १

दर्शपूर्णमासाभिन्नयागेनस्वर्गभावयेत्२

रामः
१२

श्री ३

बोधे २

उपकार्योपकारकभावेनाकाङ्क्षावशात्१

नैयायिकाभिप्रेतं२

संज्ञमयीदेवतेति
मीमांसकस्य ३

त्वाद्यपेक्षया॥वाक्यानामेकवाक्यत्वंयुनसंरूप्यजायतइति।एवंद्विविधोपिपदार्थोन्निरूपितः।तदुपस्थितिश्चासन्निःसावशा
च्चबोधेहेतुः।तथैवान्वयव्यतिरेकदर्शनान्।एवमहावाक्यार्थोवांतरवाक्यार्थबोधेहेतुः।तथैवान्वयाद्यवधारणान्।
क्रमप्राप्ततात्यर्थनिरूप्यतेतत्रतत्पतीतीच्छरितत्वंनतात्यर्थोअर्थज्ञानमून्येनपुरुषेणोच्चारिताद्वेदादर्थान्नान्यसं
गात्।अयमध्यायकोऽव्युत्पन्नइतिविशेषदर्शनेनतात्यर्थप्रमस्यायभावात्।तच्चेश्वरीयतात्यर्थज्ञानात्तत्रशाब्दबो
धइतिवाच्यम्।ईश्वरानंगीकर्तुरयितद्वाक्यादर्थप्रत्ययदर्शनान्।उच्यते।तत्पतीतिजननयोग्यत्वंतात्यर्थो।गेहंघटइ
तिवाक्येगेहघटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यंनतुयदसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यमिति।तद्वाक्यंघटसंसर्गपरंनतुयदसंस
र्गपरमित्युच्यते।नतुसंभवमानयेत्यादिवाक्येयदालवणानयनप्रतीतीच्छयोच्चारितंतदाय्यश्वसंसर्गप्रतीतिजनने

पदार्थसंसर्गानुभवजननयोग्यमितिर्थाः ३ दृष्टित्वं सम्यर्थः ३

प्रयुक्तम् १

वेदा० य०
२०

उभयार्थेन्यर्थः संधेत्वाद्यौ ४

स्वरूप २

तत्त्वत्वेन ज्ञातत्वेनापीष्ट्यावदर्थानां परामर्शः ४
पर २

स्वरूपयोग्यतासत्त्वानुवर्णपरत्वज्ञानदशायामप्यश्वदिसंसर्गज्ञानापत्तिरिति चेन्नातदितरप्रतीतीकृत्यानुच्चारितत्वात्
पितात्यर्थविशेषणत्वात् तथाच यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजनने योग्यत्वे सति न्यप्रतीतीकृत्यानुच्चारितं तद्वाक्यं तत्संसर्गपरमित्यु-
च्यते। अत्र वाक्योऽप्युच्यते नोच्चारितवेदवाक्याद्यौ च प्रतीतीकृत्या एवाभावेन तदन्यप्रतीतीकृत्यानुच्चारितत्वाभावेन लक्षणा-
सत्त्वान्ना व्याप्तिः। न चोभयप्रतीतीकृत्यानुच्चारितेऽव्याप्तिः। तदन्यमात्रप्रतीतीकृत्यानुच्चारितत्वेनैव विवक्षितत्वात्। उक्तप्र-
तीतिमात्रजननयोग्यतायाश्चावच्छेदिकाशक्तिः। अस्माकं मते सर्वत्र कारणात्तायां शक्तेरेवावच्छेदकत्वादिति तत्र कोपि दोषः।
एवं तात्पर्यस्य तत्प्रतीतिजनकत्वरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वे चतुर्थवर्णाके तात्पर्यस्य शाब्दज्ञानहेतुत्वं निराकरणात्।
कथं तत्प्रतीतीकृत्यानुच्चारितत्वरूपतात्पर्यस्य निराकरणपरं। अन्यथा तात्पर्यनिश्चयफलकवेदान्तविचारवैयर्थ्यप्रसंगा-

नैयायिकाभिमतैत्यर्थः १

शारीरके भाष्ये अध्यायस्थलेषां कत्वेन व्यवहारः २

रामः
२०

शुभेदरत्नरुन्मतभा ५१

विचारेत्यर्थः ३

तत्र। केचित्तु शाब्दज्ञानत्वावच्छेदेन तात्पर्यज्ञानं न हेतुरित्येव परं चतुर्थवर्णाके वाक्यान्तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरशाब्दज्ञा-
नविशेषे च तात्पर्यज्ञानं हेतुरेव। इदं वाक्यमेतत्परमुतात्पर्यपरमितिसंशये तद्विपर्यये च। तदुत्तरवाक्यार्थविशेषणं निति-
श्रुत्यस्य ज्ञातपर्यनिश्चयं विनानुपपत्तेरित्याहुः। तच्च तात्पर्यं वेदेमीमांसापरिशोषितन्यायादेवावधार्यते लोके तु प्रकरणा-
दिना तत्र लौकिकवाक्यानां मानांतरावगतार्थतयानुवादकत्वमावेदे तु वाक्यार्थस्यापूर्वतयानुवादकत्वमा। तत्र लोके
वेदे च कार्यपराणामिव सिद्धार्थानामपि प्रामाण्यमायुवत्त्वे जातइत्यादि। सिद्धपदार्थेयि यदा तां सामर्थ्यावधारणात्। अत-
एव वेदान्तवाक्यानां बुद्धिप्रामाण्यम्। यथा चैतत्तथा विषयपरिच्छेदे वक्ष्यते तत्र वेदान्तानित्यसर्वज्ञपरमेश्वरप्राणी-
तत्वेन प्रामाण्यमिति नैयायिकाः। वेदान्तानित्यत्वेन निरस्तममस्तसंक्षुब्धतया प्रामाण्यमित्यु-
च्यते। अस्माकं

अनुवादकानां ३

यथा कार्यसंस्पर्शमन्तरेण ब्रह्मणि प्रामाण्यं तथैत्यर्थः २

उत्तरमीमांसकानां १

वेदा०प०

२१

तुमनेवेदो न तित्यः। उत्पत्तिमन्त्रात् उत्पत्तिमन्त्रं वाच्यमरुतो भूतस्य निश्चिंतमेतद्दृग्देवो यजुर्वेद इत्यादि श्रुतेः। नापि वेदा
नां त्रिहोराणां वक्ष्यामि त्वं। य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः स एव मया यीत्यादि प्रत्यभिज्ञाविरोधात्। अत एव गकारादिवर्णानामपि
नक्षत्राणां कल्पमसौ यंगकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञाविरोधात्। तथा च वर्णायदवाक्यतस्तमुदाय रूपस्य वेदस्य विषयादिवत्सु
ष्टिकालीनोत्पत्तिकल्पं प्रत्येकालीनं सप्तमियो गित्वं च न तु मध्ये वर्णानामुत्पत्तिविनाशादतस्तगकारकल्पनायां गौरवा
त्। अतश्च नृच्चारणदशायां तु वर्णानामनभिव्यक्तिस्तदुच्चारणरूपेण जकाराभावात्। विरुध्यते। अंधकारस्य घटानुपलंभवत्०
उत्पन्नो गकार इत्यादि प्रत्यक्षं तु सोयंगकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञाविरोधादप्रमाणम्। वर्णभिव्यंजकं च निगतोत्पत्तिनिरूप्य
तपरंपरासंबंधविषयकत्वेन वा प्रमाणम्। तस्मान्न वेदानां श्रुतिकल्पं न तु श्रुतिकल्पाभावेऽपि विषयादिप्रयं च वदत्य

रामः
२१

वेदानां स्वरूपतो वर्गाद्वारत्वं क्षणिकत्वा
भावे सति ३

अतएवोक्तं वाचस्यते निश्चितमस्य वेदावीक्षितमेतत्स्य पंचभूतानि।
स्मितमेतत्स्य चराचरमस्य च सुषुप्तं महाप्रलय इति १

वेदः पौरुषेयः वाक्यसमूहत्वात्
भारतादिवत् इत्यभूतेः

अध्यापकपरंपरया २

प्राभाकरमनेपि २

हिताव १

तिसत्त्वेन परमेश्वरकर्तृक ज्ञया यौरुषेयत्वाय तौ च यौरुषेयत्वं वेदानामिति तव सिद्धात्तो भज्येतेति चेन्न ॥ न पुरुषेष्टा
र्यमाणा त्वं यौरुषेयत्वं ॥ यत्तु मनसि यौरुषेयत्वाय त्वे ॥ नापि पुरुषाधीनो त्यक्तिकत्वं यौरुषेयत्वम् नैयायिकाभिमतयो
रुषेयत्वात्तु मानेस्मदादिना सिद्धसाधनत्वाय त्वे ॥ किंतु सजातीयोच्चारणानयेष्टोच्चारणविषयत्वं यौरुषेयत्वम् ॥ तथा
च सर्गादिकाले परमेश्वरः पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वी समानानुपूर्वी कवेदं विरचितवान् ॥ न तु ज्ञातिजातीयं वेदमिति
न सजातीयोच्चारणानयेष्टोच्चारणविषयत्वं यौरुषेयत्वं ॥ भारतादीनां तु सजातीयोच्चारणमनयेष्टोच्चारणमिति तेषां
यौरुषेयत्वं ॥ एवं यौरुषेया यौरुषेय भेदेनागमोद्धिविधो निरूपितः ॥ ॥ वेदान्तरिभाषायामागमपरिच्छेदः ॥
इदानीमर्थापत्तिर्निरूप्यते ॥ तत्रोपपाद्यज्ञानोपपादककल्पनमर्थापत्तिः ॥ तत्रोपपाद्यज्ञानं करणं ॥ उपपादकज्ञानं फलं

३९

वेदानाम् ३

पीनत्व ज्ञानं९

centimeter

5

10

15

20

25

30

वे०प
२२

समायेन विनायदनुपपन्नं तत्रोपयाद्यम् ॥ यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्र स्योपयादकं ॥ यथारात्रिभोजनेन विनादि
वाश्रुभुंजानस्यपीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशपीनत्वमुपयाद्यम् ॥ यथा वारात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपप
त्तिरितिरात्रिभोजनमुपयादकम् ॥ रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितावर्षस्यायत्तिः कल्पनेति षष्ठी समासेनार्थायत्तिः
शब्दो वर्तते कल्पना करणीयतादिज्ञाने तु श्रुत्यस्यायत्तिः कल्पनायस्मादिति वरुडो हि समासेन वर्तते इति फलकराण्यो
उभयोस्तत्प्रयोगः ॥ सावार्थायत्तिर्द्विविधा ॥ दृष्टार्थायत्तिः श्रुतार्थायत्तिश्चेति ॥ दृष्टार्थायत्तिर्यथा इदं रजतमिति पुरोवर्ति नत्र ३
नियुत्तिपत्रस्य रजतस्य नेदं रजतमिति तत्रैव निषेध्यमानत्वे सत्यत्वेऽनुपपन्नमिति रजतस्य सद्भिन्नत्वं सत्यत्वात्पन्नाभाः समः
ववत्त्वं वा मिथ्यात्वं कल्पयति श्रुतार्थायत्तिर्यथा ॥ यत्र श्रुत्या वाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेनार्थान्तरकल्पनं ॥ यथात २२

श्रुतियकार्येऽत्युद्यमानस्य प्राप्तिभासिकेति भावः २

नोत्पृष्टादिदर्शनेन बाधतु द्वौ सत्यामिति शेषः १

बोधकत्वेत्यर्थः ३

३ तात्पर्यं

रतिशोकमात्मविदि ॥ सत्रश्रुतस्य शोकशब्दवाच्यबन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्प्यते ॥ यथा जी
वीदेव दत्तो गृहेनेति षवणानन्तरं जीविनो गृहासत्त्वं वरिः सत्त्वं कल्पयति ॥ श्रुतार्थायत्तिश्च द्विविधा ॥ श्रुतिधानानुपपत्ति
रभिहितानुपपत्तिश्च ॥ तत्र यत्र वाक्ये कदेश श्रवणोऽन्वयाभिधानानुपपत्त्याऽन्वयाभिधानोपयोगियदांतरं कल्प्यते ॥ त
त्राभिधानानुपपत्तिः यथा द्वारमित्यत्र विधेरीत्यध्याहारः ॥ यथा वा विश्वजिताय जेतेत्यत्र स्वर्गकामयदाध्याहारः ॥ ननु द्वा
रमित्यादावन्वयाभिधानात्पूर्वं इदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थापकपदं विनानुपपन्नमिति कथं ज्ञातमिति चेन्न ॥ श्रुति
धानपदेन करणस्य त्वस्यातात्पर्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ तथा च द्वारकर्मकपिधानक्रियासंसर्गपरत्वे पिधानोपस्थापकप
दं विनानुपपन्नमिति ज्ञानं तत्रापि संभाव्यते ॥ अभिहितानुपपत्तिस्तु यत्र वाक्यावगतोर्थेऽनुपपन्नत्वेन ज्ञातः सन्नर्थोतरं

अन्वयबोधकयदाभिधानास्यामित्यर्थः ३

यागविशेषेण फलोद्देशविनामदोषनप्रवर्तते इति स्वर्गफलकामोऽर्थे
जिता इह भावयेत् इति फलबोधतार्थस्वर्गकामयदाध्याहारः ४

यागफलयोग्ययोगोत्तरमिति भावः २

त १
* तदिह्यं देवदत्तो रात्रौ भुक्ते दिवा भुज्जानत्वे सति यो न त्वात् न ध्यावा नेनानुमानेने
वरात्रि भोजने सति निर्मात्स्वर्था यन्निः प्रमाणं तत्र मिति भावः १
यत्र यत्र भूमिः सत्र तत्र वृद्धिः इति वैद्याग्नि सा नाभावात् २

वे० प

१३

पृथिवीतरेभ्योभि
यते इति वत ३

कल्पयति तत्र पुष्ट्या ॥ यथा स्वर्गकामो ज्योतिश्चोमेन यजेते तत्र स्वर्गसाधनत्वस्य क्षणिकं यासासात्तथागतस्यानुपप
त्त्या मध्यवर्त्य पूर्वकल्प्यते ॥ न च ये मर्था यन्निरनुमानेन तर्जितुं मरुतिः शब्दयं व्याप्य ज्ञानेना न्वयिन्यनेन तर्जित्वात् यतिरे कि
णश्चानुमानेनागो वनिरस्तमश्चत एवार्था यन्निस्थलेऽनुमिनो मीतिना नु व्यवसायः ॥ किं त्वनेनेदं कल्पयामीति ॥ न च र्था य
न्निस्थलेऽदमनेन विना नुपपन्नमिति ज्ञानं करणमित्युक्तम् ॥ तत्र किमिदं तेन विना नुपपन्नत्वं ॥ दैतं भाव व्यापकाः
भावप्रतियोगित्वमिति द्रुमः ॥ एवमर्था यत्तेर्मानांतरत्वसिद्धौ व्यतिरेकीना नुमानांतरम् ॥ पृथिवीतरेभ्योभि यते इत्या
दौ गंधवच्च मित्ररभेदं विना नुपपन्नमित्यादि ज्ञानस्य करणत्वात् श्वत एवानु व्यवसायः पृथिव्यमित्ररभेदं कल्पया
मीति ॥ वेदान्तपरिभाषायामर्था यन्निपरिच्छेदः ॥ ॥ इदानीं षष्ठं प्रमाणं निरूप्यते ज्ञानकरणाजन्या भावानुभवाः

रामः
२३

यथा क्रयोनिरूपितो निर्वन्धः ४

तदभावः साध्याभावस्तथाप्यकीभूतो योऽभावो हेतुभावस्तत्प्रतियोगि
त्वमित्यर्थः भोजनाभावव्याप्यकीभूतपीनत्वाभावप्रतियोगिपीनत्वमि
ति भावः ४

ज्ञाने ततः संस्कारस्ततः स्मृतिः २

धर्माधर्मरूपे कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति श्रद्धात्वेन कारता स्मृति भावः २

यथा विहित कर्मात्तनुमानलिंगेन श्रद्धार्थिकत्वमनुमीयते तत्र धर्मस्यातीन्द्रियत्वात् १

साधारणकारणमनुपलब्धिरूपं प्रमाणं ॥ अनुमानजन्या तीन्द्रियाभावा नुभवहेतावनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय ॥ जन्यान्ते ॥ श्र
द्धादौ साधारणकारणोतिव्याप्तिवारणाय साधारणेति ॥ श्रभावस्मृत्यै साधारणहेतुसंस्कारेतिव्याप्तिवारणाय नुभवेति विशेषे
षणामनुभावा नुमिति स्थलेऽनुपलब्धौ वाभावो गृह्यतां विशेषाभावादिति वाच्यम् ॥ धर्माधर्माद्यनुपलब्धिसत्त्वे यितद
भावानिश्चयेन योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् ननु केयं योग्यानुपलब्धिः किं योग्यस्य प्रतियोगिनो नुपलब्धिः ॥ उत यो
ग्येधिकरणे प्रतियोग्यनुपलब्धिः ॥ नाद्यः तन्नेयिशावादिनेदस्याप्रत्यक्षता यते ॥ नात्यः ॥ आत्मनि धर्माधभावस्यापि प्रत्यक्ष
क्षता यन्निरिति चेन्न ॥ योग्यावासावनुपलब्धिश्चेति कर्मधारयाश्रणात् अनुपलब्धेर्योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वं प्रसंजि
तप्रतियोगिकत्वं ॥ यस्य भावो गृह्यते तस्यैव प्रतियोगीतस्य सत्त्वेनाधिकरणे तर्कितेन प्रसंजनयोग्यमायादनयोग्यस्य प्रति

श्रभावस्येत्यर्थः १

२

विशेषस्य प्रत्यक्षयोग्यता भावात् २

प्रसंजनः २

षष्ठप्रतियोगिका
भावत्वविशिष्ट
भूतत्वस्य भूत
त्वस्य रूपत्वात्
अवच्छिन्नस्य मे
वेति भावः ३

वे०प
२४

यस्यानुपलभस्येत्येतत् ४

तृ४

योग्यत्व ४

वृद्धिगतेत्यर्थः १ तादृशत्यादनस्कीताः लोकेत्यादि २

योग्यपलक्षित्वरूपं यस्यानुपलभस्येत्येतत् तदनुपलक्ष्ये योग्यत्वमित्यर्थः ॥ तथा हि स्त्री तादृशलोकावतिभूतले यदि घटः स्यात्
तदा घटोपलभः स्यादित्यापादनसंभवात्तादृशघटाभावः अनुपलक्ष्ययोग्यः ॥ अथ कारेतु तादृशयादनाभावान्नानुपल
क्षिगम्यता श्रुत एव संभेयिशावसत्वे संभवात्तत्प्रत्यक्षतापत्त्या तदभावश्च अनुपलक्षिगम्यः ॥ आत्मनिधर्मादिसत्वे य
स्यात्तीन्द्रियतयानिरुक्तोपलभायादनासंभवान्न धर्माद्यभावस्यानुपलक्षिगम्यम् ॥ ननु त्वादीत्याधिकरणेन्द्रियसन्नि
कर्षस्थलेऽभावस्यानुपलक्षिगम्यत्वमनुमतं ॥ तत्र च प्रेन्द्रियमेवाभावाकारवृत्तावधिकरणमिन्द्रियान्वयव्यतिरे
कानुविधानादिति चेन्न ॥ प्रतियोग्यनुपलक्ष्यभावग्रहे हेतुत्वेन कारणत्वमात्रस्य कल्पनात् इन्द्रियस्य च
भावेन संसर्गसंनिर्वाभावेनाभावग्रहाहेतुत्वात् इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणज्ञानाद्युपक्षीणत्वेनान्यथासिद्धिः

अथैवावयवार्थत्वात् १

२४

अत्राप्यनुपलक्ष्ये योग्यतावत्कारणतया ४

रामः
२४

भूतलवृत्तीत्यर्थः २

मानांतरत्वमेवोपपादयति ३ अभावज्ञानेत्यर्थः ३

नेयाधिकवेदादितत्तुभयमतसिद्धे १

शब्देत्यर्थः ३

अत्र भूतले घटोनेत्याद्यभावानुभवस्थले भूतलांशेष्वत्यक्षत्वमुभयसिद्धमितितत्र वृत्तिनिर्गमनस्यावश्यकत्वे भू
तलावच्छिन्नवैतन्यवत्तन्निष्ठघटाभावावच्छिन्नस्यापि प्रमात्रभिन्नतया घटाभावस्य प्रत्यक्षत्वेनैव सिद्धान्तेपीति चेत् स
त्यं ॥ अभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वेपितत्करणस्यानुपलक्ष्येर्मानांतरत्वात् तद्विफलीभूतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेतत्करणस्य प्र
त्यक्षप्रमाणतानियतत्वमस्ति ॥ दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेपितत्करणस्य वाक्यस्य प्रत्यक्षप्र
माणभिन्नप्रमाणत्वाभ्युपगमात् फलवैजात्यविना कथं प्रमाणभेद इति चेन्न ॥ वृत्तिवैजात्यमात्रेण प्रमाणवैजात्योप
पत्तेः ॥ तथा च घटाद्यभावाकारवृत्तिर्नेन्द्रियजन्या इन्द्रियस्य विषयेणासंनिर्वाहः किंतु घटाद्यनुपलक्षित्वमात्रांतर
रजन्येति भवत्यनुपलक्ष्येर्मानांतरत्वं ॥ न च अनुपलक्षित्वमात्रांतरपक्षेऽप्यभावप्रतीतेः प्रत्यक्षत्वे घटवति घटाभावः

यं कालावच्छेदेन घटवत्त्वं तत्कालावच्छेदेन घटानववत्त्वं ३

तुल्यतुल्यनश्वरित्यायेनारु. अस्त्विति ४
घटादि ४

अन्यत्रान्यावभासः सापथाशक्तौ रूपाय
रूपमारोप्यते ३

वे.प
२५

अमत्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तौ तत्राद्यनिर्वचनीयघटाभावोभ्युपगम्येत न वेष्टापत्तिः तस्य मायोपादानकत्वेऽभावत्वानुप-
पत्तेः ॥ मायोपादानकत्वाभावे मायायाः सकलकार्योपादानकत्वानुपपत्तिरितिवेत्ता ॥ घटवति घटाभावप्रमो न त-
त्कालोत्पन्नघटाभावविषयकः ॥ किंतु भूतले रूपादौ विद्यमानो लौकिको घटाभावो भूतले आरोप्यते इत्यन्यथा रूपातिरेव
आरोप्य सन्निकर्षस्थले सर्वत्रान्यथाख्यातेरेव व्यवस्थापनात् ॥ अस्तु वा प्रतियोगिमतितदभावप्रमस्थले तदभावस्यानिर्व-
चनीयत्वं ॥ न चापि तदुपादानं पायैव ननु पादानोपादेययोरत्यंतसाजान्यं तं तु यदयोरपि तत्तुल्यत्वादिना वैजात्यात्
यत्किं वित्साजान्यस्य मायाया अनिर्वचनीयघटाद्यभावस्य वमिथ्यात्वधर्मस्य विद्यमानत्वात् अन्यथा व्यावहारिकघटाद्य-
भावं प्रतिकथं मायोपादानमिति कुतो नाशं केचन ॥ न व विजातीययोरुपादानोपादेयभावे ब्रह्मैव जगदुपादानं स्यादिति

रामः
२५

तत्र ३

प्रतीतिः ३

वाच्यम् ॥ अयं च धर्माधिष्ठानत्वरूपस्य तस्येष्टत्वात् परिणामित्वरूपस्योपादानत्वस्य निरवयवे ब्रह्मण्यनुपपत्तेः ॥ तथा च
अयं च स्थपरिणाम्युपादानं मायात्वरूपेति सिद्धमित्यलमतिप्रसंगेन ॥ सत्त्वभावश्चतुर्विधः ॥ प्रागभावः प्रसन्नभावोत्पत्ता-
भावोऽन्योन्याभावश्चेति मृत्पिण्डौ कारोकार्यस्य घटादेरुत्पत्तेः पूर्वयोभावः स प्रागभावः ॥ सवमविद्यतीति विषयः ॥
तत्रैव घटस्य उद्भवात्तानेतरं यो भावः स प्रसन्नः ॥ प्रसन्नस्यापि स्वाधिकरणकपालनाशेनाश एव न व घटो न ज्ञानायति ॥
प्रसन्नं प्रसन्नस्यापि घटप्रतियोगिकं प्रसत्त्वात् अन्यथा प्रागभावप्रसन्नसात्मकघटस्य विनाशे प्रागभावो न ज्ञानायति ॥ न वैव-
मपि यत्र प्रसन्नसाधिकरणं नित्यं तत्र कथं प्रसन्नाश इति वाच्यम् तादृशमधिकरणं यदि वैतन्यव्यतिरिक्तं तदा तस्य नित्यत्व-
मसिद्धम् ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यतया वक्ष्यमाणत्वात् यदि वक्ष्यमाणं वैतन्यं तदा सिद्धिः

घाणकादिप्रसन्नपरमाण्वधिकरणम् २

नित्यत्वस्येति शेषः १

वे०प
२६

अन्यताभावोपि ३

अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वात् ३
नेयामिकमनोसंयोगः नाशकोणो विभाग इति लक्षणप्रणयनात् ४

भा३

॥ आरोपितप्रतियोगिकं द्वंसंस्थाधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वात् तदुक्तम् अविच्छानावशेषोरुनाशः क
ल्पितवस्तुनः ॥ एवं मुक्तिरूपविनाशोपीयमवच्छिन्नचैतन्यमेव यस्याधिकरणस्य कालत्रयेण भावः ॥ सोत्यंताभा
वः ॥ यथा वायोरूपात्यंताभावः ॥ सोपिवियदादिव द्वंसं प्रतियोग्येव उदमिदं नेति प्रतीतिविषयो ॥ अन्यो भावः ॥ अयमे
व विभागो भेदः पृथक्त्वेनेति व्यवक्रियते ॥ भेदातिरिक्तपृथक्त्वाद्योमानाभावात् ॥ अयं चान्योन्याभावाधिकरणस्य
सादित्वे सादिः ॥ यथा घटे पटभेदः ॥ अधिकराणां स्यात्तादित्वे ॥ नादिरेव यथा जीवेषु स्मृते भेदः ॥ वस्त्राणि वा जीवभेदः ॥
द्विविधोपि भेदो द्वंसं प्रतियोग्येव अविद्यानिवृत्तौ तत्परतंत्राणां निवृत्त्यवश्यं भावात् ॥ अनरयि भेदो द्विविधः ॥ सो
पाधिको नित्यपाधिकश्चेति तत्रोपाधिसत्ताव्याप्यसत्ताकत्वं सोपाधिकत्वात् तदन्यत्वं नित्यपाधिकत्वमात्राद्योयः ॥

सादि इत्यादि २

द्वयोर्मध्ये १

सर्वत्र ह्येवेति प्रतीतेः २

उपाधिसत्ताव्याप्यसत्तायस्य भेदस्य न स्यात्भावस्तत्त्व-यत्र यत्राकाशादिभेदसत्ता तत्र घटाद्युपाधिसत्तेति भेदोपाधिसत्तयोर्भाष्यव्यापक

रामः
२६

भावः १

प्रपञ्चस्याद्वैते ब्रह्मणिकल्पितत्वाद्भीकारात् ३

मठनमिष्टे ३ वतुर्थाप्रमेयसंज्ञा ३
भेदेन १

वस्त्रसाधकत्वेत्यर्थः २

॥ एकस्यैवाकाशस्य घटाद्युपाधिभेदेन भेदः ॥ यथा वैकस्य सूर्यस्य जलभाजनं भेदः ॥ यथा वैकस्य वस्त्राणोऽन्तः
करणाभेदेन भेदः ॥ नित्यपाधिकभेदो यथा घटे पटभेदः ॥ न च वस्त्राण्यपि प्रयं च भेदाभ्युपगमे ॥ दैतविरोधः ॥ तात्त्विक
कभेदादेरनभ्युपगमेन विषयादिवरूपाव्याघातात् ॥ तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः ॥ अक्षमा भवतः केयं साधकत्वप्रक
ल्पने ॥ किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञानकल्पितमिति ॥ अतएव विवरणो ॥ अविद्यानुमाने प्रागभावव्यतिरिक्तत्वं विशेषाणां ॥ तत्त्वदी
यिकायामविद्यालक्षणे भावत्वविशेषाणां संग्रहे ॥ एवं चतुर्विधाभावानां योग्यानुपलब्ध्या प्रतीतिः ॥ तत्रानुपलब्धिर्मानांतरं
॥ एवमुक्तानां प्रमाणानां प्रमाणां स्वतएवोत्पद्यते ज्ञायते च ॥ तथा हि स्मृत्यनुभवसाधारणसंवादिप्रवृत्त्यनुकूलत्वम् ॥ तद्वति
तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रामाण्यं ॥ तच्च ज्ञानसामान्यसामं ग्रीषयोज्यं न त्वधिकं गुणमयेक्षते प्रमाणात् ॥ अनुगतगुणाभावात् नापि प्रत्य

अनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्यात्वम् ३

व ३

संनिकर्षादि १ तथा चानुमानं विवाद्यगोचरापन्नप्रमाणाज्ञानं स्वप्राग्भा-सफलप्रवृत्तिः २

व्यतिरिक्तस्वविषयावरणात्तन्निवर्त्तस्वदेशगतवस्तुनरपूर्वकं भवितुमर्हति अप्रकाशितार्थि

प्रकाशकत्वात् अथकारेण प्रमोसत्र प्रतीपप्रभावदिति २

वे० य
२७

वेदि व्याप्य दूमवान्यवर्तइति२

अथमां प्रति दोषः कारणमां प्रति गुणः २

वक्ष्यभावाद्यप्यपाषाणवान्यवर्तइति२ अथयवेदियसंति कर्षे १

स्वयदेन प्रामाण्ये ५ यावतोत्वा प्रमाणं
माहिका सामग्री ४

क्षप्रमायां भूयो वयवेन्द्रियसन्निकर्षः ॥ रूपादिप्रत्यक्षे आत्मप्रत्यक्षे तदभावात् सत्यमित्तिमि नपीतः शंख इति प्रत्यक्षस्य प्रमत्वा
तश्च तएव न सत्तिंग परामर्शादिकमप्यनुमित्यादि प्रमायां गुणः ॥ अस्तिंग परामर्शादि स्थले विषयावाधेनानुमित्यादेः प्रमात्वा
तन्नेवं च प्रमापि प्रमा स्यात् ज्ञानसामान्यसामग्या अविशेषादिति वाच्यम् दोषाभावस्यापि हेतुत्वांगीकारात् न चैव परतत्त्वं ॥
आगंतुकभावकारणये प्रामाण्ये वपरतत्त्वात् ज्ञायते व प्रामाण्यं स्वतः ॥ स्वतो ग्राह्यत्वं च दोषाभावे सति यावत् स्वप्रयग्राहकसा
मयी ग्राह्यत्वं ॥ स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिज्ञानं तेनापि वृत्तिज्ञाने गृह्यमाणेन द्रुतं प्रामाण्यं गृह्यते ॥ न चैव प्रामाण्यं संश
यानुपपत्तिः ॥ तत्र संशयानुरोधेन दोषस्यापि सत्त्वेन दोषाभावघटितत्वा प्रयग्राहकाभावेन प्रामाण्यस्यैवायकात् यद्वा
पावत्वा प्रयग्राहक ग्राह्यत्वं स्वतः ॥ संशयस्थले प्रामाण्यस्योक्तयोग्यता सत्त्वेपि दोषवशेनायकात् न संशयानुपपत्तिः ॥ अ

योग्यत्वं १

रामः
२७

इयं रजतार्था प्रवृत्तिः प्रामाण्यं भूत्या विसंवादि प्रवृत्तिनादिति ३

व२

अदोषिनेन २

तद्वतिनत्युकारकत्वे तत्त्वं ४

ति ३

ना ३

प्रामाण्यं तु न ज्ञानसामान्यसामग्री प्रयोज्यं ॥ प्रमायामप्यप्रामाण्यायत्ने ॥ किंतु दोषप्रयोज्यम् नाप्यप्रामाण्यं पावत्वा प्रयग्राह
क ग्राह्यम् ॥ अप्रामाण्यघटकतदभावत्वादेर् वृत्तिज्ञानानुपपत्तिरिति तत्त्वेन साक्षिणा गृहीतुमशक्यत्वादिसंवादिप्रवृत्त्यादिलिंग
को नमित्यादि विषये परतएवाप्रमोत्यघटे ज्ञायते चेति ३ त्वनुयलक्षियरिद्धे ॥ एवं निरूपितानां प्रमाणां प्रामाण्ये द्विवि
धम् ॥ व्यावहारिकतत्त्वावेदकत्वं पारमार्थिकतत्त्वावेदकत्वं चेति तत्र बुद्धस्वरूपावगाहि प्रमाणव्यतिरिक्तानां सर्वप्रमा
णां मायं प्रामाण्यं ॥ तद्विषयाणां व्यवहारदशायां बाधाभावात् ॥ द्वितीयं तु जीवबुद्धैक्यपराणां सदेव सौम्येदमय आसी
दित्यादीनां तत्त्वमसीत्यंतानां तद्विषयस्य जीवपरैक्यस्य कालत्रयाबाध्यत्वात् तत्रैक्यतत्त्वपदार्थज्ञानाधीनमिति प्रम
मंतत्पदार्थो लक्षणाप्रमाणाभ्यां निरूप्यते तत्र लक्षणां द्विविधं ॥ स्वरूपलक्षणां तटस्थलक्षणां चेति तत्र स्वरूपमेवलक्षणां स्व

वि १

ज्ञान २

20

15

10

5

0

पद्मपदाचार्यसंमतिः ॥ १ ॥

सत्यत्वादिकाः २
 ज्ञप्तिः १
 आभासमात्रं ननु वास्तविकं पृथक् २
 लक्ष्यः २
 आद्यक्षणे निर्गुण एवोक्तं यत्ते द्वितीयाक्षणे स्वलेकयो
 न न्यायेन सर्वगुणा आपन्नंतीति भावः ४
 य ३
 स १
 आदिनस्थिति
 धर्मो ४

वे० प २८

रूपलक्षणं यथा सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यत्र सत्यादिकं स्वरूपलक्षणं ॥ ननु स्वरूपस्य वृत्तिरिति भावे कथं लक्षणमिति चेन्न
 स्वस्यैव स्वायेक्षया धर्मि धर्मभावकल्पनया लक्षणत्वं संभवात् तदुक्तं ॥ आनंदो विषया न भवो नित्यत्वं चेति संति धर्माः
 अमृष्यकृत्वेपि चैतन्यामृष्यगिवावभासत इति ॥ तटस्थलक्षणं नाम यावत्तुल्यकालमनवस्थितत्वं सति धर्मवर्तकतये
 वा यथा गंधवत्त्वं पृथिवीलक्षणं ॥ मरुप्रलेये परमाणु उद्यत्तिका लैद्यदि सुगंधाभावात् पृथक्तेव जगज्जन्मादि
 कारणात् ॥ अत्र जगत्पदेन कार्य जातं विवक्षितं ॥ कारणत्वं च कर्तृत्वमतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः ॥ कर्तृत्वं च तत्तदुपादानगोव
 रायरोक्षज्ञानविकीर्षा कृतिमत्त्वं ॥ ईश्वरस्य तावदुपादानगोवरायरोक्षज्ञानसद्भावेवयः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तयः
 ॥ तस्मादेतदुक्तं नाम रूपमनं च जायत इत्यादि मुक्तिर्मानं ॥ तादृशकृतौ च तस्मै नो कुरुते त्यादिवाक्यं ॥ ज्ञानेच्छाद्यन्यत

तादृशविकीर्षा सद्भावे सो कामयत इह सं ॥ एतेन मनस उद्यत्तिमन्त्रं तत्तत्तथा वयः ॥
 प्रजायेय इत्यादि ध्रुतिर्मानम् १

तस्माज्जुल्लान् रानः क्त्वा भावात् ३
 एतेन मनस उद्यत्तिमन्त्रं तत्तत्तथा वयः ॥
 त्रयत्र भावत्वे समुद्यत्तिमत्त्वं तत्तत्तथा वयः ॥
 वल्लभित्वा विप्रः यस्य सावयवत्वं तत्तत्तथा वयः ॥
 तस्माज्जुल्लान् रानः क्त्वा भावात् ३
 तस्माज्जुल्लान् रानः क्त्वा भावात् ३
 तस्माज्जुल्लान् रानः क्त्वा भावात् ३

सर रामः २८

सोयत्नेन पुत्रवर्तनं इति भावः ३
 मायावत्सागोराध्यासिकः संबंधः ४
 सिद्धं १
 ज्ञानादिव्याणां जन्मादिविषयत्वं त्रिबन्धवत्त्वं बोध्यम् २
 तेषामन्यतमस्यैव क्त्वा वर्तकत्वात् १
 स १
 आरोपः ३
 सत्यं न पृथिवीजलतेजोसि-सत्यदेन
 वायाकाशे ४

मगर्भलक्षणं त्रितयं विवक्षितं ॥ अन्यथा व्यर्थं विशेषणत्वा यत्ने ॥ अत एव जगत्स्थितिश्च सानामन्यतमस्यैव लक्षणोपवेशः ॥
 एवं च तटस्थलक्षणं निनवैसंयत्ने ॥ ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणात्वं यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जाता निर्जीवन्ति य
 स्य न्यनिर्सेविशंतीत्यादि मुक्तिर्मानं ॥ यद्वानिखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणं ॥ उपादानत्वं च जगदध्यासाधिष्ठानत्वं
 ॥ जगदाकारेण परिणाममानमाधिष्ठानत्वं वा ॥ एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य उदं सर्वयदयमात्मा स ब्रह्मैवाभव
 त् वरुस्या प्रजायेयेत्यादि मुक्तिषु ब्रह्म प्रपंचयोक्ता दौ त्वव्ययदेशः ॥ घटः स न घटो भवति घट इह इत्यादि लौकिक व्यपदेशो
 पिसच्चिदानंदरूपब्रह्मैक्याध्यासात् न चानंदात्मकविदध्यासाद्घटदेरिह त्वव्यवहारः ॥ स्वस्यापि तत्राध्यासात् तत्रा
 धीष्टत्वादिव्यवहारापत्तिरिति चेन्न ॥ आरोपे सति निमित्तात्तराणाननु निमित्तं त्वात्तारोप इत्यभ्युपगमेन दुःखादौ सच्चि

मिन्नत्वे सति अस्ति न सत्ताकत्वं तादात्म्यं ३
 मुक्तिरूप्या दौ बा क वि का दिति मित्रं १
 सुखरूप ३

Centimeter 5 10 15 20 25 30

20

15

10

5

0

Centimeter

5

10

15

20

25

30

वे०प

३०

•

का३
 तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीति श्रुतेः पञ्चक^{ते} यत्तद्व्यापार्यत्वात् पञ्चक^{ते} करवाणीत्युक्तं। अत्राकाशमादौ द्वि
 धाविभज्यतयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्यते षोडशतुर्गामिंशानां वायादिषु चतुर्ष्वभूतेषु संयोजनं। एवं वा सुद्विधा विभज्य
 तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्यते षोडशतुर्गामिंशानां मांशादिषु संयोजनं। एवं तेजः प्राणिनामपि तदेवमेकैकभूतस्या
 द्वं स्वांशात्मकमर्द्धात्तरं चतुर्विधं भूतमयमिति। पृथिव्यादौ स्वोऽंशद्विक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः। तदुक्तं विशेषेण तदा यस्तदा
 य इति पूर्वोक्तैरप्यंवीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रा निर्वहकं मोक्षपर्यन्तं स्थापितमनोबुद्धित्याप्तये तं ज्ञानेन्द्रियप
 ञ्चककर्मन्द्रियपञ्चकप्राणदियञ्चकसंयुक्तं जायते। तदुक्तं। पञ्चप्राणमनोबुद्धिद्वंद्वियसमन्वितं। अयं वीकृतभूतो
 स्यं सूक्ष्मगंभोगसाधनमिति। तच्च द्विवं परमपरं च परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं। अथ परमसमादिलिङ्गशरीरं। तत्र हिर

तन्मात्रं २

रामः

३०

•

पृथिव्यादिभागद्विक्यात् अत्रादिसूक्ष्म
 भागे सुपृथिव्यादिव्यवहारः ४

20

15

10

5

0

centimeter

5

10

15

20

25

30

